

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 97
(18372)

2013 чылдың
АВГУСТ 22,
четверг
Садар өртээ
хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

Күш-ажыл рыногунда

ЧҮТКҮЛ, ТУРА-СОРУК БАР БОЛЗА...

«Уруум Томск хоорайга юрист дээди эртемни чедип алгаш келген. Тергиин дем-дектерлиг диплому холунда бар, ынчалза-даа мынчага дээр ажил тып чадап тур» — деп таныырым угбайның муңгарап чугаалап олурганын дыңнадым. Амгы үеде доозуп келген аныяк-га немелде ажилчын олуттарны кузуп, бо талазы-биле күрүне тур-чогуур аргаларны ап чорудуп за-даа, байдал нарын болуп арт-таан. Август 20-де «Сүбедей» өрт комплекзинге республика-да Чурттакчы чонну ажилга хаара ар агентилелиниң база ТР-ниң аныяктар херектериниң болгаш өрт яамызының чылдың-на орга-нистартып турары ажилчын ттар ярмарказы болуп эрткен. За байдалды ылавылап, дээди гаш ортумак өөредилге черле-ин доозукчулары-биле ужура-п чугаалажыр аргалыг болдум. «Сүбедейниң» эң улуг залын-ожи бажы кизирт. Ынчанмайн наар, ярмаркага республиканың күннэри болгаш Кызыл хоо-рон албан организациялары ык шупту киржип турар. Холда-да саазын, демир-үжүк туткан-дедир чүгүрүшкен аныяктардан-да, 40-50 хар назыныг хире-батылар база бар болду. Олар-ажыл дилеп турары илдең,-ктар-биле бир деңге айтыр-ып, херек чүүлдерни бижи-ап турлар. Чанымдан эртип бар-ан 45 харлыг хире акыйны дың-

дим. Мөңгүн-Тайганың Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төвүнүн специалисти Майя Донгактың чугаалап турары-биле алырга, кожуун-га эмчилер, башкылар дыка херек болуп турар. Аныяктар Тываның эң онзагай кожууннарының бирээзин сонуургал, ажилдаксаар күзел-ин илередип турарын специалист чугаалады. Дараазында Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Таңды, Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл кожууннарын сонуургал четкеш база-ла школа-га информатика, англи дыл, биоло-гия, география дээш, өске-даа эр-темнерниң башкылары болгаш эмчи специалистери хереглеттинип тура-рын билип алдым. Даңзыда англи дылдан аңгыда, орус, тыва дылдар-ның башкыларын биживээн. Оозун бодаарга, кожууннарда дыл башкы-лары четчир болуп турар хире. Куль-тура ажилдакчылары, уран чүүл школаларына башкылар чугула херек. Тожу кожуундан «Лунсин» бүдүрүлгезинге даг ажил-агыи-ның талазы-биле эртемниг аныяк-тарны хереглеп турар. Ынчалза-даа бо талазы-биле тускай эртемниг доозукчулар эвээш-тир дээрзин То-жунуң төлээзи чугаалады. Тожуга ажилдаар күзелдиг эртем-билиг-лиг аныяктар база-ла хөй, оларны ажилчын олуттар курлавырыне бижи-ап турар. Кызыл хоорайда «Мишка» аттыг бичин уруглар алыр-няныкалар агентилели ажыттыган, ынаар ажилдаар күзелдиг кижилерни шилип турар болду.

Кандыг-даа аныяк кижиг өөре-

Доозукчулар — ярмарка үезинде.

чогуң дыңнаткан. Бир уруг: «Ажыл чок болза, чүге чарлап турарыл, бир эвес ажилдакчыны хүлээп алган болза, дыңнадыр ужурулуг. Бодавы-же, бо организацияга хостуг ажил-чын олуттар турбаан хире» — деп хомудаан сеткилин илеретти. Оң соонда кыдыына турган уруглар база чугаалажыр берди. Чамдык ор-ганизацияларже долгаарга, шынал-ла, огулуг харыы бербес, ажилчын олут шуут чок дээрзин дыңнадыр болган. Ындыг болза чүге чарла-че кирип турарыл, кара элдеп!

Дараазында доозукчуларның чу-гаазын көрээлиңер:

Ай-Суу Ондар, ТКУ-нуң төөгү болгаш эрге-хоойлу факультетиниң студентизи:

— Кожууннарда төөгү башкыла-ры чогуң хереглеттинип турар боор чүве-дир, ынчалза-даа өскөн-төрээн черим Кызыл болганда, маңаа ажилдаксаар мен. Ажыл берик-чилериниң негелделерин езугаар чүгле ажилдап каапкан стажтыг улусту хүлээп алыр деп каан, ын-чаарга чаа дооскан аныяк кижилер-нин ажилче кирери берге-дир.

Орланмай Очур, бухгалтер ор-тумак эртемниг:

— Мээң эртемим аайы-биле ажилды тып ап болур. Ынчалза-даа дээди эртем чок кижини ажилче хүлээп алыксаваас боор-дур. Дээди өөредилге черинче ам дужаап кирер мен. Эр кижиге ажил черле тыпты бээр боор деп бодап тур мен.

Чеченеш Ховалыг, ТКУ-нуң доозукчузу:

— Кызылдың школаларына башкылар шоолуг хереглеттинмейн турар, кожууннарда хостуг ажил-чын олуттар бар. Бодум география, физика башкызы эртемниг мен. Кы-зылга ажилдап артар күзелим тур-за-даа, төрээн кожуунум Барыын-Хемчикке ажилдап чоруур мен.

Ярмаркада юрист ажылын сү-мелеп турар чаңгыс-даа организа-ция чок, чүгле курлавырже кирип ап турар. Тываның яамыларының аразында ИХЯ-ның база кириш-пейн турарын эскердим. Амгы үеде, шынал-ла, юрист эртемниг доозуп кээп турар аныяктар хөй, ынчан-

гаш кадрлар четчир болуп турары билдингир. Мен бодаарымга, юрист эртем каяа-даа ажылгагына бээр-дир ийин. Аныяк кижиг эрге-хоойлу талазын эки билер, тускай эртемниг болза, чүгле күрүнеге эвес, амгы үеде хөгжүп турар хуу фирмаларга-даа ажилдап болгай. ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының специалистериниң чу-гаалап турары-биле алырга, аныяк-тар доозуп келгеш-ле, Чазак, Дээди Хурал (парламент), Саң-хөө яамызы дээр ышкаш дораан улуг черлерге ажилдаксаар. Аныяк кижиг арга-дуржулга кирип алыры-биле өске-даа черлерге дарый ажилдаар болза эки.

Чоруур деп тура, аныяктар хе-ректериниң болгаш спорт сайыды-ның оралакчызы Ольга Любимова-биле ужураштым. Оң чугаалап ту-рары-биле алырга, чылдың-на эртип турар бо ярмаркага бүгү ажил бе-рикчилерин мөөңнээн. Мындыг хем-чегиниң ачызында чыл санында до-озукчуларның хөй кезин ажилды тып ап турары өөрүнчүг. Чүгле бистин республикада эвес, а Буря-тия, Сочи, Алтай, Воронеж, Новго-род дээр ышкаш өске-даа регион-нарда ажилдарны сүмелеп турар. Бо чылын Тывада 500 ажыг доозук-чу бар, а ярмаркада ниитизи-биле 1600 ажилчын олуттарны сүмелзээн. Аныяктарга дуза кылдыр бо чылын психологтун болгаш профессионал угланышкынның немелде шөлчү-гештерин организастан. Бодунуң дугайында медээни канчаар шын тургузар болза экил, кандыг мерге-жил аныяк кижиге тааржыр дээр ышкаш айтырылгарга специалистер сүмени берип турар.

Бижээн чүүлүмнү доозуп тура, күрүнениң талазындан доозукчу-ларга деткимчени болур-чогууру-биле көргүзүп турар дээрзин дем-дегледим. Бурунгаар чүткүл, тура-сорук-ла бар болза, аныяк кижиг күзээнин чедип алыр-дыр ийин. Ол чүгле кижиниң бодундан хамаар-жыр.

Алдынбай БАДЫ-ХОО.

Айдың КУУЛАРЫНЫҢ тырттыр-ган чуруктары.

Чаьстар шаптыктаза-даа

2012 чылдың фев-раль айда Тываның девискээринге болган чер шимчээшкенинден республиканың оруктарына 41 үрелишкенин болган. Оларның аразын-да демир-бетон улуг хоо-лайлардан кылган 35 ке-жиглер болгаш автотран-спорттун 6 оруктары бар. Республиканың орук ажил-агыиына чер шимчээш-кининиң чедирген чидириниң ниити когаралы 184 миллион 166 муң рубль болган. Тыва-ның автомобиль оруктарында үрелишкенин чайлады-рынга Россия Федерациязы-ның Чазаның курлавырындан акшаны үндүрүп берген. Ол акша-хөренги-биле оруктар-да үрелишкенин чайла-дыр дээш 4 орук-тудуг бүдү-рүлгелери-биле керээлери чарган. «Чадаананың орук-тудуг септелге участогу», «Ак-Довурактың орук-тудуг сеп-телге участогу» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелери, Ча-даанадан «Тудуг-Экспресс» кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилел, Кызылдан «Транс-порт орук-тудуг» бүдүрүлге кооперативи үрелген демир-бетон кежиглери болгаш оруктарда өске-даа объекти-лерни септеп турар. Республи-каның Орук-транспорт компле-кизиниң яамызының дыңнат-каны-биле алырга, орук-тудуг бүдүрүлгелери 60 миллион рубль түңнүг ажилдарны кылып каапкан.

Өске бүдүрүлгелерге дең-нээрге, «Транспорт орук-тудуг» кооператив септелге ажилда-рын элээн шалыпкын чорудуп турар. Кызыл — Ак-Довурак аразында автомобиль оруунда ниити узун дурту 10 километр алды орук участоктарында ас-фальтбетон шывыгны чаартыр чаткан. Ол ышкаш бо-ла коо-ператив Кызыл — Сарыг-Сеп аразында орукта демир-бетон хоолайлыг үш кежигни септеп каапкан, амгы үеде Кызыл — Ээрбек — Баян-Кол база Кызыл — Ак-Довурак орук-тарда ийи кежигни септелге-зин кылып турар. Бо коопе-ративтин күрүне-биле чарган керээзинде айтканы езугаар 82 миллион 201 муң рубльдин септелге ажилдарын кылыр ужурулуг, херек кырында бү-дүрген ажилдарның хемчээли 52 миллион 360 муң рубль ажа берген. Соок дүшкүжеге чедир «Транспорт орук-тудуг» коопе-ративинде керээде айтканын-дан хөй тудуг-септелге ажил-дарын кылыр арга бар.

Чаьстар эртип, республика-ның девискээринге аяс агаар-бойдус доктаай бергенде, оруктарда үрелишкенин дүрген чайладырын орукчулар шапкынчыда бергеннер.

gov.tuva.ru-дан.

мга: «Кызылдың кырганнар-ныңга лифтер кижиг херегле-п-дыр, ынаар чедер бодай-дыр ооң мурнунда база ажилдап-чир мергежилем ол болгай» —-жинге чугаалады. Мен иштим-рүп, чүге-ле ийик, бо акыйны,-жок, хүлээп алыр боор деп-п кагдым.

дилге черин доозуп алгаш, эки төлевирлиг, улуг күрүне албан че-ринге ажилдаксаар болгай. Яр-маркада республиканың яамыла-ры, албан организациялары шупту киржи-п, аңгы-аңгы ажилчын олут-тарны сүмелеп турар.

Залдың ортузунда республи-каның Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төвүнүн ногаан сам-быразын долдур ажилчын олут-тар хереглеттинип турар организа-цияларның даңзыын бижи-ап каан. Ооң чанынга чеде бээримге, байдал мындыг болду. Самбырада аэро-порт организациязынга ажилдаар хамаатылар хереглеттинип турарын бижээн, а херек кырында долгаар-га, чаңгыс-даа хостуг ажилчын олут

Август 22 — Россияның күрүне тугуңуң хуну

АК, КӨК, КЫЗЫЛ

Россияның ак-көк-кызыл үш өңнүг (триколор) күрүне тугуңуң төөгүзү 300 чыл бурунгаар эгелээн.

Ол XVII-XVIII чүс чылдарда, Россияның күчүлүг күрүне болуп тургустунуп турар үеде тыылган. Ак-көк-кызыл тукту бир дугаар Алексей Михайловичиниң хааннап турар үезинде «Орел» орус шериг корабльге көдүргөн. Ынчалзажок күрүне тугу кылдыр ол чүгө Петр I турда апарган. 1705 чылдың январь 20-де Петр I боду үлегерин шыйып белеткээш, доора шугумнарның дилиндектериниң чурумун тодарткаш, «шупту кандыг-даа садыг судноларынга» ак-көк-кызыл тукту көдүрер дугайында чарлыкты үндүргөн. 1858 чылда, Александр II хааннап турар үеде, «байырлыг байдалдарга ажыглаар кудумчу каасталгалары болгаш туктарга хаанның кара-сарыг-ак өңнерлиг сүлдө демдектиг» чаа күрүне тугун бадылаан. А 1865 чылдың январь 1-де Александр II кара, кызыл-сарыг (алдын) болгаш ак өңнерни «Россияның күрүне өңнери» деп дорт адаан ат салган чарлыктын үндүргөн. Түннелинде Россия ийи туктуг апарган: күрүне албан черлеринге азар күрүне туктары база хууда — ак-көк-кызыл өңнүг туктар. Чон хаанның тугун хүлээвейн барган.

1883 чылдың апрель 28-те Александр II: «Байырлыг тава-рылгаларда ажыглаарда, кыры ак, ортузу көк, адаа кызыл өңнерден тургустунган үш дилиндектиг күрүне тугу турар уjurлуг» деп ай-тышкынны чарлаан. Ол ынчан бир

дугаар албан-езузу-биле Россияның триколор күрүне актызы кылдыр бадылааны ол.

1918 чылдың апрельде большевиктер триколорну революсчү-кызыл ама пөс кылдыр солуур деп шийтпир хүлээп алган. Ол тук 70 ажыг чыл дургузунда күрүне тугу болуп келген.

1991 чылдың август 22-де РСФСР-ниң Дээди Соведа «Ак, ак-көк болгаш кып-кызыл доора дилиндектерлиг ама пөс — Россияның төөгү тугун» Россия Федерациязының Национал тугу кылдыр албан-езузу-биле санаар деп доктааткан, а 1993 чылдың декабрь 11-де РФ-тин Президентизиниң чарлыгы-биле Россия Федерациязының күрүне тугунун дугайында Дүрүмнү бадылаан.

1994 чылдың август 22-ниң хүнүн Россия Федерациязының Күрүне тугунун хүнү кылдыр чарлаан. Тукту ажыглаарының чурумун болгаш эргезин 2000 чылда «Россия Федерациязының Күрүне тугунун дугайында» Федералдыг Конституция хоойлузу-биле тургускан.

Амгы үенин российжи триколорунун албан-езузу-биле тайылбыры чок. Төөгүдөн алырга, ак өң күрү-нениң хостуг болгаш хамаарышпас чоруун, көк — Россияны камгалап чоруур Богоматериниң өңү, а кызыл — дээди эргелин илередип турар. База ол ышкыш оон өске тайылбыр база бар. Ол: ак — Бүзүрел, көк — Идегел, кызыл — Ынакшыл. Чок болза, ак — чаагай сеткилдин, көк — шынныын база кызыл — дидим болгаш биче сеткилдин көргүскөн.

ЧОННУҢ САГЫЖЫ БЕДИК

Хамааты ниитилелдин сайзыралының фондузунун тургусканы рейтинг езугаар республиканың чурттакчылары боттарының социал байдалын багай эвес деп үнелээн — Россияның девискээрлериниң аразында 9 дугаар черде.

Ол дээрже республикада социал-экономика байдальды эвес, хамыктын мурнунда Тываның чонунун сеткил-сагыжының бедииниң херечизи-дир деп, REGNUM информация агентилелиниң корреспондентизинге Тываның Баштыңы медеглээн.

Россияның девискээрлериниң рыноктуг экономикаже киргениниң эге чадазының байдалы оларның боттарындан дорт хамаарышпас чылдагааннар-биле дең эвес болган, чурттуң ангы-ангы девискээрле-

ринде хамаатыларның амыдырал-чуртталгазының социал байдалын деңнээри белен эвес боор, аңаа салдарлыг чүүлдер дыка хөй деп чугаалаан. «Мээң бодалым-биле болза, хөй чүве федералдыг хоой-лужудулганың мерген угаанындан хамааржыр. Төп девискээрлерден ондаан, транспорт-биле харылзаа берге, шаандан-на социал-экономика байдальды кошкак девискээрлерни өрү тыртар аргаларны бээр шийт-пирлерни ол хүлээп алыр уjurлуг. Хамыктын мурнунда инфраструкту-раның өй-чижектерин хүлээп алыры чугула — дээш, Шолбан Кара-оол — Чурттуң девискээрлериниң чурт-такчыларының оода эргежок чугула социал байдалдарын деңнээр дээш хемчеглерни алыр уjurлуг бис» — деп, ол медеглээн.

ХОВУ-АКСЫНГА ДЕТИМЧЕ-ДУЗА

Хову-Аксының ЧЗТ-ке болган үрелиишкин соонда бажыңнар ылап-ла үрелгенин, хамаатылар когараанын үндезилеп бадыйкап турар документилен белектээр база Москвага камгалаар ажылдар доозулган соонда, Россия Федерациязының Чазаның 2013 чылдың июль 18-те №1245-р Айтышкынынга дүүштүр Россия Федерациязының Чазаның онза байдалдарны база бойдус халаптарын сагындырар база оң уjurлуктарын чайладыр талазы-биле курлавыр фондузундан үрелиишкинниң уjurлуктарын чайладыры-биле холбашкан хемчеглерниң чарыгдалдарының чамдык кезин дуглаары-биле акша-хөреңгини тускайлап берген.

2012 чылдың декабрьда Хову-Аксының ЧЗТ-ке үрелиишкин бол-

ганындан 67 хөй каът бажыңнар база 14 социал уjur-дузалыг объектилер чылыг чок арткан турганын база ол үеде когараан хамаатыларга чаңгыс удааның материалдыг дузаламчызын көргүзери-биле оларның даңызын тургускан турганын сагындырып каалы.

Үстүнде айтылган айтышкы-ныга дүүштүр 78094,2 муң рубль бюджет акша-хөреңгизинден 30610 муң рубльди хамаатыларга чаңгыс удааның материалдыг дузазы кылдыр төлээри көрдүнгөн. Арткан түңнү үрелиишкинге таварышкан объектилерни катап тургузар, септээр ажылдарны чорударынга үлөп-хуваар.

Снежана ШОЙЗАТ,
Тыва Республиканың Хама-
аты камгалалы база онза бай-
далдар агентилелиниң медеэлер
бөлүүнүн начальниги.

Владислав Ховалыг:

«КҮҮСЕДИР АЖЫЛ-ИШ ХӨЙ, ОНУ ШЫНАРЛЫГ ДООЗАРЫ — КОЛ СОРУЛГА»

Август кандыг-даа чергенин эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазынга болуш-куннар-биле байлак ай болур. Чаа өөредилге чылынга, одалга сезонунга белеткел хемчеглери бо үеде адакталып доостур. Ол талазы-биле Кызыл хоорайның байдалын сонунурап, хоорайның мэри Владислав Ховалыг-биле чугаалажып, айтырыгларны салып, делгеренгей харыыларны алдым.

— Владислав Товарищтайевич, чаа 2013-2014 өөредилге чылында школалар болгаш уруглар садтары ажы-төлдү хүлээп алырынга белен бе?

— Материал-техниктиг бааза талазы-биле планнаттыг ажылдар адакталган. Уруглар садтарын дегерезин чогуур хайгаарал органнары-биле кады хүлээп алдымыс. Школаларга хамаарыштыр чугаалаар болза, № 3 дугаар школада чер шимчээшкинеринден камгалаар тудуг ажылдары чоруп турза-даа, оларны сентябрь 1-ге чедир доозарын кызыдар бис. Арткан школалар өөредилге чылынга белен. Олар август 22-ге чедир хүлээттинген турар уjurлуг.

Кадрлар талазы-биле байдал чугула. Эге класстар, математика, информатика, физика, даштыкы дылдар башкылары чедишпес, ынчалза-даа бо айтырыг удавас шийтпирлеттинер. Каш хүн бурунгаар хостуг ажылдар ярмарказы болуп эрткен, оон түңнелдеринге идегеливис улуг.

— 2013-2014 чылдарның күсүк-кышкы одалга үезинге хоорай белен бе?

— Чуртталга-коммунал ажыл-агыйның болгаш социал объекти-лерде, одалга-энергетика компле-кисинде кышка белеткел ажылдары чурум езугаар чоруп турар. Агаар-ның температуразы беш хонук дур-гузунда кадар сес азы оон эвээш туруптар болза, ынчан одалга сезо-ну ажыттынар. Ону баш бурунгаар санаашкын-биле сентябрь 16-да деп планнап турар бис. Бир эвес агаар-бойдус таарымчалыг чылыг болза, каш хүн соңгаар-даа эгелеп болур.

— Кышка белеткел ажылдарында эргелел компанияларының болгаш чуртталга бажыңнарының ээлериниң эштежилгезиниң салдары кандыгыл?

— Чуртталга фондузунун хандырылганын эргелел компаниязы болгаш эштежилгелер долузу-биле харысалгага алган. Ынчангаш чуртталга бажыңнарын кышка олар белеткээр: чылыдылга систе-маларын аштап-чууру, оон соонда оларны күштүг базышкынныг суг-биле хынаары, подъездилериниң экижтерин, соңгаларын чылыглары дээш, оон-даа өске. Маңаа хамаарыштыр хемчеглерни мэрияның хоорай ажыл-агый департаментизи база оон муниципалдыг хайгаарал килдизи доктаамал хайгааралга ап, киржип турар.

— «Чүс чылдың объектилериниң» тудуглары колдуунда Кызыл хоорайда болгай. Олар ам кайы хире үе-чадада келгенил? Чамдык улус юбилейлиг чылга чедир тудугларны доозары берге деп чугаалажып турар...

— Маңаа, бир дугаарында, эрик кыдынының чаартылгазының дугайында айтыры чүүлүг. Амгы үеде парк чанында Улуг-Хемниң адырында ажылдар чоруп турар. Дүүн чаа аңаа бодум чорааш, хүлээникчи организацияның

ажылдакчылары-биле кады чугаалажып, ол кезекте хөргүн черни чүге казып, аштап каапканыл деп айтырыгга харыыны алдым. Сөөлгү чылдарның дургузунда хоорайның сугга эштер чериниң (пляж) турар чери билдинмес турган. Улуг-Хем-ниң агымының дүргени секундада 6 метр, ынчангаш оон эринге пляж тургузары шуут болдунмас дээш, оон-даа өске дүрүмнөр бар. Эрик кыды-ның чаартылгазының төлөвилелинге дүүштүр, тодаргайлаарга, хемниң парк чанында адырынга хоорай пляжын организаастаар арга тыптып келген. Кара хөргүннүг черни казып, аштап каапкаш, үрмек сайны база элезинни төгөр. Пляжты дургаар агаарлап кылаштар оруктарны, дыштанып олурар сандайларны тургузуп, чогуур чырыдылга-биле ханды-дырар. Хемниң адырынга ажылдар сентябрь айның төңчүзүнге чедир доостур уjurлуг.

Ол ышкыш бо чылын С.К.Тока аттыг сесерликтин ниити хевирин эдип, чаагайжыдып эгелээш, төндүрер деп планнап турар бис. Тураскаалдың бодун чаартып, асфальттан кылган орукчугаштын орнунга плиткаларны салыр. Кырган теректерни болгаш эрги херимни ап каапкаш, Кочетов болгаш Ленин кудумчуларыныч, үш угланышкынның 6 үнер черлерин тургузар. Амгы үениң негелделеринге дүүшкен суггарар болгаш чырыдылга системаларын аңаа ажылдадыр. Дыштанырынга эптиг сандайларны тургузар. Он айда хадыңнары бол-гаш ине бүрүлүг ыяштарны олуртур. Ажылдарны ниитизи-биле октябрьда доозары көрдүнгөн.

Улусчу чогаадылга бажыңының чанынга турган эрги бажыңны бускаш, ол девискээрни арыглап каапкан. Доктаамал хөй улус чыгыр улуг албан чериниң чанынга автомашиналар тургузар чер чокта таарымчалыг эвес. Ынчангаш амды-зында ол девискээр автотранспорт тургузар чер болур. Оон чоорту өске аргаларны база көөр бис.

Магистральная кудумчузунда оруктун ЧЗТ-ке чедир девискээр-риниң тудуу бо айның төңчүзүнде доосту бээр деп бодап тур мен. Октябрь эгезинде оруктун кол кезии дужааттыгдан соонда, чеди муң көрүкчү кирер культура-спорт төвүнүн тудуу эгелээр.

«Чүс чыл объектилериниң» дугайында хөйну чугаалап болур. Мурнувуста чаңгыс чыл арткан. Амгы үеде Кызыл хоорайның Кызыл партизаннар, Чүлдүм дээн ышкыш төп кудумчуларның капи-талдыг септелгезинге хамаарыштыр төлөвилел-чарыгдал документи-

рин белеткээр бис. Эрик кыды чараштап, чаартып алгаш, партизаннар болгаш Чүлдүм думчуларын хевээр арттырып болза, шын эвес.

Ынчангаш күүседир ажы хөй, ону юбилейлиг чылга доозары — кол сорулга.

— ТР-ниң Чазак Даргазы билдингир төлөвилелдер аразында «Спортту — баш-на чанынче» деп төлөвиле идеккейли-биле боттанды эгелээн болгай силер...

— Ийе. Хоорай ниити 57 спортчу шөлчүгештер-биле дыртынар. Оларның турар чон-биле сүмележиپ тургаш, траткан. Оон аңгыда турикте болгаш колдуктаар-ыяштар тургустунган 53 спортчу комплексин тургузар. Шупту 110 шөлчүгештер ажылгалче кирер ажылдарны күүседип тура, ай чок талазыныч улуг кичээни салып, элезин-сайны уруп камта-рының херекселдерин тургуз көрдүнгөн.

— Удавас Хоорай хүнү ийрлаар болгай бис. Найы-лалдың чурттакчыларын бол аалчыларын кандыг болуш-нар манап турарыл?

— Байырлыг хемчеглер сентябрь 2-ден эгелей бээр. Кожя Хака Красноярск крайдан аалчылар орайның микрорайоннарынга кызылчыларга байыр чедирер. 21 чылдың Хоорай хүнүнүн чорук юбилейлиг чылдың бетин бо тургускан. Чижээлээрже, «Төвү Кызыл» деп блоку организаст ону таарыштырарынга театрал билдингир режиссерну чалаан. Найысылалдың гимнин «Хор тулчуушкуну» мөөрейниң кирер чилери ниити ырга күүседир. Бир дугаар бо чылын Гагарин күнүзүнүн чадаг кижиги эртер черин турар, парк аксынга чедир Ленин кудумчузун хаап, аңаа янзы-белгелгелерни база делгүүрлер тургузар деп шийтпирлээн. Ол боттарының кылган чүүлдер бараалгадыр азы ачы-дузалар чонга таныштырып чедирер арга болур. Кежээ аажок чараш, өл-лерге дөмейлешпес фейерверк адар. Байырлалдың шупту чамды-рын маңаа ажыдыптарга, солук алаар. Ынчангаш бүгү чонну сентябрь 7-де Хоорай хүнүн байырлаары чаладывис.

Азияна Т.

Айдың КУУЛАРЫН ТЫР-ган чуруу.

ШКОЛАЖЕ ЧАҢГЫС ААЙ ХЕПТИГ

Найысылалда

Кызыл хоорайның мэрия-
дыңнатын-биле,
аа өөредилге чылында на-
йысылалдың школалары-
а чаңгыс аай хепти (форма)
киреринин дугайында 2013
ылдың эгезинде сайгарып
угаалашкан. Класс бүрүзүн-
е ада-ие хуралын эрттиргеш,
өренкичи бүрүзүн чаңгыс
ай школачы хеп-биле хан-
ыраарының хемчеглерин то-
араткан.

Инчангаш өөренкичилер чаңгыс
формалыг өөренир. Федерал-
хоойлу езугаар школа фор-
на негелделерни өөредилге
челерни боттары тургузар.
ол ышкаш форма үш аңгы хе-
е болур: хүн бүрүнүн, спорт-
юлгаш чыскаалдаар. Бичи
ш элээди оолдар «... куу азы
чок болза, көк, кара-ногаан,
(классиктиг каастаан клетка
дилиндектиг пөстөрни ажыг-
аргалыг) өңнерини чырык
өңнүүндөн классиктиг быжып
чүвүр, пиджак азы жилет»
болур. Хөйлөңи чаңгыс аай
болур ужурулуг, өңнерини
лашкан таарыштырар арга

чүүлдер болгаш өске немелде
кезектер) тодарадырын кирип
турар. Ийиги чадазы июль 16-дан
август 25-ке чедир, школа хевиниң
чагыын кирир, садып алып база
даарадыры.

Кызылдың өөредилге талазы-
биле департаментиниң начальни-
ги Нина Потапованың дыңнат-
каны-биле, эрткен өөредилге чы-
лының төңүзүндө болуп эрткен
ада-ие хуралдарына найысылал-
дың ниити билег албан черлерин-
ге амдыызында өңнер дараалаш-
каан шилири-биле кызыгаарлан-
ган: хоорай школаларына форма
хеп куу, көк азы кара өңнерлиг
бооп болур. Хептин хевирин ада-
иелер боттары шилир-даа болза,
федералдыг хоойлуда бижиттинген
школа хевинге ниити негелделерге
чагыртыр. Найысылалдың чамдык
школачы чаңгыс аай хептер-
ни тус черниң азы республикадан
дашкаар хеп даараар черлеринде
чагылгары кириген. Амгы үеде
Интернет таварыштыр хөй санныг
кылдыр школа хевин даарадыр
чагыг кирип болур чарлалдарны
тып ал болур апарган.

Чижээлээрге, Кызылдың 7 ду-

кедирер деп бодаар болза, 3-тен 5
мун рубль чедир акша чарыгдар
апаар. Хептен аңгыда, өөредил-
ге херекселдери, номнар, спортчу
хеп дээш, чүнү сатпас дээр. Чаңгыс
эвес өөренкичилиг хөй ажы-төлдүг
өг-бүлелерге уругларын школага
белеткээри элээн хөй чарыгдалдыг
болур. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер-
ден өске, чогуур деңгелдиг орулга-
зы чок, амдыралдың берге байда-
лынга таварышкан өг-бүлелер база
бар болгай.

«Школаже киреринге дузалаш!»

Чылдың-на чаа өөредилге чы-
лының бүдүүзүндө «Всеобуч»
айында чединмес өг-бүлелерден
школа киреринге материалдыг дет-
кимче херек уругларны тодарадыр.
Ай дургузунда Кызылдың мэрия-
зының социал хөгжүлдэ эргелели-
нин, Кызыл хоорай талазы-биле
ИХЯ эргелелиниң бүрүн эргелиг
төлээлери база назы четпээннер
херектериниң талазы-биле килдист-
тин ажылдакчылары рейдилер-
ни эрттирер. Чогуур специалистер
найысылалдың шупту микрорайон-
нарының, ооң иштинде оң болгаш
солагай таланың дача ниитилелде-
ринден школа назылыг уруглар бар
социал байдалы берге өг-бүлелер-
ни илередир.

«Всеобуч» айының иштинде
«Школаже киреринге дузалаш!»
акция база чачыл апарган. Акция
үезинде амдыралдың берге бай-
далынга таварышкан уругларга
школа киреринге деткимче кылдыр
өөредилге херекселдери чыыр хем-
чегге чыл келген тудум күзелдиг
улустун саны немежип турары
өөрүнчүг. Чыыш пунктузу Кызыл-
дың мэриязының социал политика
талазы-биле департаментизиниң
103 дугаарлыг кабинетте турар.

Өг-бүлелер-биле ажылдар та-
лазы-биле килдистин начальниги
Ролана Туматтың чугаалап турары-
биле, департаментиниң ажылдак-
чылары хоорайның албан черлери
болгаш организацияларынче дуза
хереглеп турар уругларга детким-
че көргүзери-биле идепкейлиг кир-
жирин дилээн чагааларны чорудуп
турар. Дилег чагааларга дуза көргү-
зеринге белен дээрзин илереткен
харыялар кээп турар.

«Хладокомбинат» КУБ-тун ад-
министрациязы хөй ажы-төлдүг
Монгуштун өг-бүлезинге спортчу
хептер болгаш хоорайның бир са-
дыындан өөредилге херекселдери
садып алыры-биле сертификатты
тывыскаан. ТР-ниң Дээди Хуралы-
ның депутаттары өөредилге херек-
селдери-биле дериттинген 24 порт-
фельди саткан.

Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер-
ниң уругларындан аңгыда, социал
өскүстер деп адаары, ада-иези бар-
даа болза, оларның ажаалда-те-
жээлдези чок арткан уруглар база
бар. Оларны школа формазы-би-
ле Тываның Баштыңының Чарлыы
езугаар ТР-ниң Өөредилге болгаш
эртем яамызының акша-хөрөңгизи-
биле хандыраар.

Кызыл хоорайда муниципалдыг
бюджеттен «2011-2013 чылдар-
да өг-бүлелер» деп муниципалдыг
тускай сорулгалыг программа езу-
гаар хөй ажы-төлдүг болгаш че-
динмес өг-бүлелерниң уругларына
школа формазы даарадыры-биле
150 мун рубльди аңгылаар. Дуза-
деткимче хереглеп турар өг-бүле-
лерниң даңзызын Кызылдың өөре-
дилге талазы-биле департаментизи-
ниң специалистери белеткеп турар.

Валерия КОНГАР
белеткээн.

Спортчу курлавырны белеткээри-биле

Тывада профессионал
спортчу сайзырадырынче
улуг кичээнгейни салып тура-
рындан федералдыг төптен
акшаландырышыкынны өс-
түрген. Россияның Чазза-
ның август 15-те үндүрген
Айтышыкыны езугаар ре-
гионнар Россияның шилин-
дек командаларына спортчу
курлавыр белеткээрин бот-
тандырып турар спортчу ор-
ганизацияларга адрестиг саң-
хөө деткимчезин көргүзөр
субсидияларны алыр.

2013 чылда бо сорулгаларга
федералдыг бюджеттен ниитизи-
биле 360 миллион рубльди тус-
кайлап берип турар. Тыва спортчу
курлавыр белеткээринге 5 миллион
583 мун рубльди алыр. Тываның
спорт болгаш аныяктар херекте-
риниң сайыды Уран-кыс Ондарның
дыңнатканы-биле алырга, респу-
блика эрткен чылын спортчу курла-
выр белеткээринге чүгле 1 миллион
400 мун рубльди алган. Бо чылдың
июль айда «2014-2016 чылдарда
Тыва Республикага спортчу кур-
лавырны белеткээри» деп 20 мил-
лион 87 мун рубль өртек-үнелиг
республиканың тускай сорулгалыг
программазын бадылаан. Бо акша-
хөрөңги-биле Россияның шилин-
дек командаларына курлавыр бе-
леткээрин боттандырып турар ор-
ганизацияларны деткири, бедик
спортчу чедишкенин чедип ап
болур спортчуларны шилириниң

системазын сайзыраңгайжыдары
база оларны улаштыр белеткээри,
курлавырже кирип турар спортчу-
лар белеткенип турар албан черле-
риниң инфраструктуразын хөгжү-
дери көрдүнүп турар. Онза кичээн-
гейни республикада эртип турар
маргылдааларның системазын эки-
жидеринче угландыраар: олар мар-
гылдааларның киржикчилериниң
бедик көргүзүлгелер чедип алырын-
га идигни бээр ужурулуг. Россия-
ның бирги чери дээш маргылдаа-
ларга: спорттун кол, бааза хевир-
леринге киржир — 62 кижиниң,
Паралимпийжи хевирлерге — 7
кижиниң база Сурдлимпийжи хе-
вирлерге — 12 кижиниң киржи-
рин хандыраар акша-хөрөңги база
көрдүнгөн.

Тывада амгы үениң спорт
объектилери чылдан чылче саны
өзүп турар. Бо чылын Чадаана
хоорайга спортчу төптү тудуп эге-
лээр. Эрткен хонуктарда Россия-
ның Спорт яамызындан Тывага
хары угда үш спорт объектиле-
рин тудуп эгелээри-биле «Күш-
культура болгаш спортту хөгжү-
дери» деп федералдыг программа
езугаар акша-хөрөңгини тускайлап
бергениниң дугайында албан-езу-
зунуң чагаазы келген. Ол дээр-
ге, Сарыг-Сепке спорт төвүнүн (20
млн. рубль), Ак-Довуракка эштин
бассейниниң (30 млн. рубль) база
Каа-Хем суурга культура-спорт
төвүнүн (787 млн. 600 мун рубль)
тудуглары-дыр.

Арагалаашкынга удур төлөвилел боттанып эгелээн

Тыва Республиканың Ча-
за-биле «Наркотик чок
угаан-медерел» деп Делегей
Лигазының кады кылганы
«Тыва — элээр чоруктуң де-
вискээри» төлөвилелдин иш-
тинде социологтук шинчилел
ажылдарын чорудуп турар.

Интервью кылыр бедик мер-
гежилдиг кижилер республика-
ның бүгү кожууннарында болгаш
Кызыл хоорайда 2500 бажың
ажыл-агыйларында чедер. Кол ай-
тырыглар амдыралдың деңгелин-
ге, өг-бүлө байдалдарының онза-
гай талаларына, күш-ажыл чору-
дугазына база арага аймаанга
хамаарылга дугайында болур. Ан-
кетада айтырыг салган кижилер
бүрүзүнү туружун көргүзүп турар 30
хире айтырыгларны кириген. Шин-
чилел ажылдарының түңгелдери
арагага удур төлөвилелди боттан-
дыраары-биле моон соңгаар кылыр

ажылдарның планын тодарадыр
арганы бээр. Баштайгы чадада рес-
публикада арагалаашкынның бай-
далының дугайында билип алырын
ханыладыры база оон үнериниң
оруун тывары чугула. Ажылды бил-
дингир эмчи Женишбек Назара-
лиевтин эмнелге клиниказының
специалистери база республиканың
наркология диспансериниң эмчиле-
ри чорудар.

Билдингир нарколог, медици-
на эртемнериниң доктору Жениш-
бек Назаралиев-биле кады ажыл-
дажылганы чартык чыл бурунгаар
Тываның Баштыңы Шолбан Кара-
оолдун бот-идепкейи-биле эгелээн.
Социал төлөвилелди боттандыраары
элээн каш чадалар-биле эртер. Су-
раглыг эмчи тыва специалистер-би-
ле улуг ажылды чоруткан. Тывадан
үш эмчи Женишбек Назаралиевтин
клиниказына өөредилгени эрткен.

«Белениниң шыңгыы» чурумунда ажылдап турар

Тываның хемнеринде суг-
ларның деңгелин бир хо-
нукта каш катап доктаамал
хынаан турар ужурулуг деп,
Тываның Баштыңы Шолбан
Кара-оол демделгээн. Бо ай-
тырыгы улуг кичээнгейге
алган турарын Чазак Дар-
газының оралакчызы Вита-
лий Бартына-Садыга, чогуур
республика албаннарының
удуртукчуларына, кожуун-
нарының баштыңнарына
дааскан.

Кижилер бүрүзү чурттакчылыг
черлериниң девискээрлеринден
кайы чер сугга алзып болурун
баш удур билген турар ужурулуг
болгаш дораан чугула хемчеглерни
алыр. Эрткен понедельникте Чөөн-
Хемчик кожуунун Хөндөргей суур-
нун чанында Хөндөргей хем эрин
ашкан. Хемден ырак эвесте турар
Сат Бүрзекей аттыг кудумчуда 42

чуртталга бажыңнары сугга алыс-
кан. Амдыызында ийи өг-бүлени
айыыл чок черже көжүргөн. Суг ап
турар черге элээн база даштардан
чалды кылган. Бо ажилга 8 техни-
каны, 30 кижини кириштирген.
Россияның Онза байдалдар яамы-
зының Тыва Республикада кол эр-
гелелиниң дыңнатканы-биле Улуг-
Хемниң үстүү бассейнинде чаыс
суунуң агымы мөөңнелип, тургусту-
нуп турар. Би-Хем биле Каа-Хем-
ниң суунуң деңгели эрткен хонук-
тарда 30-60 см көдүрүлгөн. Август
20-21-де Сарыг-Сеп суунуң чоо-
гунда Каа-Хем хемге база Хову-Ак-
сы суунуң чоогунда Элегест хемге
сугнуң деңгели айыылдыг демдек-
ке чедир көдүрүлүп болур. Оң-
биле холбаштыр Россияның Онза
байдалдар яамызының Тыва Респу-
бликада кол эргелели август 20-ден
эгелеп «Белениниң шыңгыы» чуру-
мунда ажылдап турар.

Каасталгаларга галстук биле
амааржыр.

кии болгаш элээди уруглар
чы кара, чок болза, хүрең-
к, көк, ногаан, хүрең болгаш
өңнериниң чырык эвес өңнер-
какет, жилет, юбка азы са-
н кедип болур. Оолдар-
ышкаш классиктиг каастаан
азы дилиндектиг пөстөрни
аар аргалыг. Уругларның
инге аңгы негелде — ол
пөстен эвес, узуну белден
Ол ышкаш уругларга «ак
ара баартыктарлыг, адырып
моондуруктуг, галстуктуг
өңнүг платяелер» кедерин
ээрээр. Өөренкичилерниң
ниитилелде хүлээп алдыган
херекчи хевирге база чогуур
рга дүгжүп турар ужурулуг.

Кандыг формалыг болур бис?

вага чаңгыс аай школа хевин
рин Тыва Республиканың
ыңының 2013 чылдың июнь
«Тыва Республиканың күрү-
олгаш муниципалдыг ниити
организацияларына школа
азын киририниң дугайында»
Чарлыы-биле доктааткан. Ук
икта республиканың школа-
га чаңгыс аай хепти ийи ча-
г кирир. Бирги чада — 2013
ың июль 2-ден 15-ке чедир,
Республиканың күүсекчи эр-
тырга органнарының, тус бот-
арылга болгаш муниципалдыг
билиг организацияларының
атнатиг эрге-хоойлу актыла-
хүлээп алырындан аңгыда,
билиг өөредилге албан чери
у школа хевиниң ниити хеви-
база кол кезектерин (фасон,
стиль, дизайн, онза даараан

гаар школазында чаңгыс аай хе-
птиң өңү кара-көк азы кара болур
деп тодараткан. Оолдар болгаш
уругларның хөйлөңнери ак болур.
Уруглары эге школа барып турар
ада-иелер кара-көк азы кара ко-
стюмнар кедер деп шийтирилээн.
Өңүн тодараткаш, каада даарады-
рын дилеп тургаш, Новосибирски-
де дааранылга бүдүрүлгезинче,
баш удур өөренкичилерден хем-
чээлдерни алгаш, акша-хөрөңгини
чыгаш, чагыгны чорудупкан. Кир-
гизияда бүдүрүлгеден база таар-
жыр школа хептериниң үлегерле-
рин саналдаарга, аңаа база чагып
каан. Боттары хууда даарадып
алыр аргалыг улус даарадып алган.
Бо бүгү ажылды июнь айда-ла чо-
руткан дээрзин тус школаның ди-
ректору Наталья Попугалова дың-
наткан. Белен чагыглар бо хүн-
нерде чедип келген. Чаңгыс аай
форма хеп дээш ада-иелер 1,5 мун
рубльди чарыгдан.

Найысылалдың школачыла-
ры чаа өөредилге чылында тускай
школа формазын кедер. Чамдык
улус шагда-ла чагыдып алган, а
чамдыктары садыглардан өң биле
хевир аайы-биле дүгжүп турар
кылдыр садар апаар-дыр. Бичи
болгаш элээди оолдарга фор-
маның өртээ хоорайның хеп ры-
ногунда 1,5 мун рубльден 3 мун
рубльге чедир. Уругларга сара-
фаннар өртээ 800 рубльден 1,5
мун рубльге чедир, жакеттиг юбка
оон аар өртектег. Хөйлөңнер өртээ
— 500-тен 800 рубль, элээдилерге
хөйлөңнер 400 рубльден өрү.
Идиктерни назы-хар аайы-биле хеп
рыногундан 1,5-тен 2 мун рубльге
садып ап болур. «Детский мир» са-
дыгга школа формазының өртээ
рынок өртээнге бодаарга, 1,5
катап аар. Школачы төлүн ада-ие

«Тывасүт» КУБ-тун продукциясы.

Мал ажил-агы — өгбелеривистин амыдыралынын кол кезээ. Оларнын чаңчылдары, амыдыраарынын хевири база аш-чеми төрзөн черинин агаар-бойдузу-биле сырый холбаалыг. Азыраан малынын ээди, сүдүнден бедик шынарлыг аш-чемни болбаазырадыр аргаларын салгалдарына дамчыдып келген. Сүт — бүгү аш-чемнин дээжизи, эң-не ыдыкты. Сүт болгаш оон кылыр чемнерни «ак чем» дээр. Аалдың херэзжен ээзи үнүп орап эртенги хүннү, ак чеминин дээжизин өргүп, уткуп ап, амыдыралда бүгү чүүлдүн оруу ак сүт ышкаш ажык болзун деп чалбарып.

1963 чылда Кызыл хоорайга сүт заводунун тудуунун таваа салдынгаш, үш чыл болганды ажилдаан кирген. Бүгү күчүзү-биле ажилдаан завод 30 тонна сүттү бир ажилчын ээлчегде болбаазырадыр сорулганын күүседип эгелзэн. Хоорайның садыгларыне кириген оон сүттери эртенги шактарда-ла төне бээр турганын чон сактыр. 78 чылда шилдерлиг сүттер көстүп келген. Электрижиткен бүдүрүлгенин баазына савалар арыглап чуур база бир шакта 3 муң шил саваларга сүттү үлей кудар тускай херекселдер тытып келгени — улуг чедишкин. 98 чылга чедир заводка сүт бүдүрүлгезин улгаттырар болгаш бараанның шынарын бедидер талазы-биле дериг-херекселдер каш-даа катап солуттунган. Бирээзи баштайгызындан эки, үшкүзү оон тергин дзэн ажилдаар дериг-херексел үе-чада аайы-биле чаарттынып кел чыткан. Ол чылдарда Тываның сүт заводунун ажилдаар күчүзү кажангызындан артык шырак апарып, бир ээлчегде 100-тен 120 тонна сүттү чондан хүлээп ап, ону болбаазырадып үндүрүп турган. 80 чылдар төнүзүндө завод бодунга эң-не улуг бүдүрүкчүлүг деп атты чаалал алган. Ынчан бүдүн дүн-хүн иштинде 50 тонна сүттү, 6 тонна чедир кефирни, 1-2 тонна чигирзиг доңурган сүт хоюн, 6 тонна сметаны, 2-3 тонна ак-саржагы база 3 тонна эжегейин бүдүрүп үндүрүп турган. 92 чылда чаш малга сүтү солуур немелде курга сүт кылыр цех база ажыттынган. 2000 чылда хоорайның сүт заводу чиг эттин чогу-биле база үениң таптаашкынындан хөлөзиге ажилдаар өнчүже шилчир ужурга таварышкан. Ын-

чалза-даа коллективтин найралын үениң өскерилгелери чара кирип шыдаваан...

Амгы «Тывасүт» күрүненин унитарлыг бүдүрүлгези Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле 2002 чылдың июнь 5-те тургустунган. Бүдүрүлгө ТР-ниң Көдээ ажил-агий болгаш аш-чем ямызынын долу хайгааралында турар сайгарлыкчы ажилдыг албан чери бооп, ажилын уламчылаан. Күрүненин унитарлыг бүдүрүлгези кылдыр адаттынганындан бээр директорлап турар Амир Эрес-оолович Монгуштуң билдиги удуртулгазы-биле ук ажил чери рыноктуң берге байдалдарындан эптиг чайлап чоруур. Бүдүрүлгөде бо хүнде 30 ажыг ажилдакчылар хаара туттунган. Оларнын хөй нуурузу — аныктар. Бүдүрүлгениң арыг-силиг бажынында сүт болбаазырадыр савалар болгаш чаа үенин бүдүрүкчүлүү бедик дериг-херекселдеринин чанында чай-хос чок ажаанзыраан 20-30 хар назылыг анык оолдарны магададым. Сүт ажилы черле нарын, маңаа улуг кичээнгей болгаш сагыш човаашкын херек. Сүттү каш-даа катап болбаазыратса, чаагай продукцияны аңгы-аңгы хевирлери дам-на үнер. Бүдүрүлгө черинин агаары үргүлчү ышкы изиг, бустуг. Мында дериг-херекселдин мотору кулак уюк дагжал турар-даа болза, оон ажилдакчылары чоннун бирги

чоорту ажил-ишчи байдалче шилчезн. Чаа-Хөл кожунунуң Булуң-Терек чурт-тук Эмма Мартемьяновна 1984 чылда Москваның сүт, эт болбаазырадыр технологтуг институтун дооскан. Чаа-ла дипломун алган кыстын ажилдап эгелзэн чери — Кызылдың сүт заводу. Юбилейлиг келир чылда бүдүрүлгенин хөй чылдарда солут-тунмаан технологунуң күш-ажылчы намдары 30 чыл болур. Заводтун атысы, ажилчынары, удуртукчулары мынча ботка чедир каш-даа удаа солушкан. Эмма Мартемьяновна бо-ла заводка билиг-мергежилинин аайы-биле ажилын чорудуп, чылдар шуушканын эскербезн-даа. Чаңгыс черге 29 чыл ажилдап турар хоочун кандыг-даа берге үелер турган-даа болза, өскээр ажилдап чорбайн, сүт ажилына бүгү билиг-мергежилин, күжүн өргүп, чогадыкчы дилээш-киннерин уламчылаан. Сүт бараанна-рынын бүдүрүлгезинин чурум езугаар кылырын хайгаараар технолог Эмма Мартемьяновна өөнүң ээзи-биле ийи кысты өстүргенер. Аалының иштинин кылган хойтпаан ол ишке: «Амданы онза, үргүлчү сарым көдүрүлүрү чидип, ишти-баарымның чем хайылдыраы экижил барган» — деп чугаалап турары дээрге «Тывасүт» хойтпаа бодунун бедик шынарлыгын бадыткап турар.

Оон чугаазы-биле «Тывасүт» КУБ 2010 чылда «Россияның 100

Мавра Куулар амданныг кефирни савалап олур.

хереглели боор сүт болбаазырадыр ажилын бичии-даа кошкатпас. Сүт бүдүрүкчүлери бүгү-ле кылган продукциязын республиканың улуг-биче садыгларындан аңгыда, боттарында борбак садыгга кончуг таарымчалыг өртөккө садып турар. Аңаа сүт кылыгларындан аңгыда, эки шынарлыг эт, балык аймаан база сезонуг үелерде картофель, ногааны база чимисти эккеп турар.

Бүдүрүлгениң иштин таныштырып эгелзэн технолог-биле чугаа

тергин барааннары» деп мөөрейге тыва быштакты кириштирген. Өгбелерини-биле кылган быштак мөөрейниң шилилге кеззэнге алдын медальды чаалал алган. Ол баштады тергин шаңнал-макталдар бүдүрүлгениң хүндүткелдиг делгелгезин ээлеп турар. 2011 чылда ак-саржаг алдын медальга төлөттин көргүскен. Чоннар аразында эки шынарлыг продукцияны тодарадыр «Гемма» дээр мөөрейге каш удаа шаңналдыг черлерни заводтун бүдүрген чемнери алгылаан. 2012 чылда тыва хойтпаак ол шаңналга төлөтпиг болган. «Тывасүт» бүдүрүлгези бодунуң эки бараанна-рынын бедик шынарлыгын шынзыткан херечилел-биле быжыглангып алганнар. Хөй чылдарның кызымак ажилынын түңнели — хойтпакты тыва өггө кылган ышкаш амданныг кылыры. Бо чылдың март 10-да «Россияның 100 эки барааннары» деп шынзылганы тыва хойтпаакка тывыскан. Ол хойтпактың бүгү шинчилел ажилдарын кылган автор, бүдүрүлгениң технолог Эмма Мартемьяновна Меңниг-оолдун санал-бодалы-биле мындыг:

— Хойтпакты бүдүрүлгеге кириер ажилды 1995 чылдан эгеледим. Тыва национал хойтпакты бүдүргеш садары дээш, оон баштайгы хөрөңгизин тургузуп алыр сорулгалыг чоруп ора, хөйну көрдүм

ХООЛУЛУГ ХОЙТПАК

«Хойтпактың» автору, хоочун технолог Эмма Меңниг-оол.

дизимзе, хөөредиг болбас. Ак чем дугайында хөй литература-биле таныжып, Дарыма Киш-Чалаевич Ондар, Кенин-Лопсан Борахович Монгуш дзэн ышкаш төөгүчүлери-нин, эртемденнерин арга-сүмезин айтырып, дилээш-киннерни кылып чоруттум. Бичимден тура тыва чогаалды номчуур турган болгаш, өгбевис Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының бир номундан мындыг эгени сактып келгеним улуг дуза болган. Ында чазын хойтпактың баштайгы хөрөңгизин кылып алырда, тал картынын шылбазын алгаш, тургузуп турган деп бижзэн. Маңаа хөй аргалар аразындан кол уjur-дузаны тал карты ойнаар. Ынчан Кызылдан тал карты дилеп шаг болган мен ийин. Ак-Тал суурдан кедергей улуг тал картын-даа ынчан кезек өөредип турган сургуулдарым эккеп турду. Херек кырында меңээ хензиг карт-чыгаш чедер турганын билбээминни ам каттыржып сактыр бис. Чамдык улус хойтпак хөрөңгизин адыг-кири-жинден-даа кылып турганын дыңнаан мен. Бо чоокта, ол ам-даа бар, ак, суук талчыгаштын шылбазындан алгаш, тургузуп кылган хөрөңгиниң хойтпаа бо-дур. Хойтпактың негел-делер езугаар кылыр рецептизин тускай эртем ажилында кири бижзэн мен. Сүттен кылган чемнерин шынарына кол черин оон ажыккызы ээлээр. Сметана, кефир, йогурт, эжегей шуптузун аңгы-аңгы өй-хемчээлдиг микроорганизмнерлиг хөрөңги хевирлеп тургузар. Бүдүрүлгевис Москвада үлетпүр бүдүрүлгениң микроорганизмнерин шинчилээр институт-биле харылзааны тудуп турар. Бүгү кылыр аргаларын тып, үезин санап, изиг-соок температуразын тудуп тургаш, шупту дүрүмнерге чагытып тургускан тыва хойтпакты бүдүрер дээш элзэн чылдар, шинчилел ажилдары, шенелделерни эртивис. Хойтпактың бактериялары кижиниң чем хайылдырар органна-рына кончуг дузалаар, олар артык чүүлдерде арыглаар бот-шынарлыг дээрзи билдингир.

«Тывасүт» КУБ июль айда 200 тонна сүттү чондан хүлээп алгаш, болбаазыраткан. Улуг-биче көдээ ажил-агий бүдүрүлгелери, сүт-бараан фермалары, араттар, хууда малчынар дээш, сүт дужаар чонна хөй. Чайгы үеде мал-маган күш кирип денгир болгаш сүдү элбээр. Садыглар сүттү эвээшти чагыдар, садып алыкчылар боттары база сүттү көдээден эккеп ал турар. Чаңгыс сөс-биле, чайын сүт көвей, а ону садып алыр улус база чагыглар эвээжээр.

Күс кээрге, демги савазыраан эвээжээр. Орай күскү, кышкы үеде ол кайда-даа ховартаар. Хөй малчынар-даа сүт дужаавайн боттарына боозу улгаткан турар сүдү кызырлыр. Кышкы айларда тер сүдүвүстү садыгларже үндүрүп баар бис. Керээ, дугуржулга езу-социал албан черлери: эмнелгелер, янзы-бүрү хевиринин уруглар ал черлеринин хандырылганын колдур бис. Бир хүнде 3-4 тонна сүттү, 500 хире килограмм кефир, 200-300 кг сметаны боттарынын үрдүрүп ап турар савалары хаптап турар бис. Чайын эже-биле ак-саржаг көвүдөй бээр. Чо хүн биске ортумаа-биле 10 тонна хүлээп алыр арганы тургузар. Кы үеде бир хонгаш-ла, 2-3 тонна кээр. Ынчалза-даа кандыг-даа берге үелерде сүттүн кылымал хевир курга сүт-биле ажилдавын тур бис. Сорулгавыс-ла ол. «Сүттү сүт бодундан кылыр, бир эвес сүт сүттен кылган болза, сүтке дөвө кылган суксун апар» дзэн чаа дералдыг хоойлуну хажыдар бисте чок. Садып алыкчыларга чыгарып сүттен болгаш оон кылыглар бүдүрүп турар бис.

Эмма Мартемьяновнаның сүт-биле холбаалыг ажил-ижинин түңнели бедик. Ол тыва быштак биле хойтпактың нормативтиг документилерин кылып, бүдүрүлгө хевиринге кириген. Дыка узун үениң дургузун хойтпактың рецептизин эртем агаар ажилдааш, көрдүгүн чыгарып хемчээлге дүүштүргеш, «Россияның 100 эки барааннары» бедик чедирген. Күш-ажыл кижинин илерингелеринге чагытыр деп сөскө барып кал бо-дур. Хоочун технолог тыва хүндүлүг суксун — сүт арагавыс-биле ажилдаар күзелин илеретин Тываның адын бадыткаан бренд арыг, хоолулуг хойтпак баштаары ак чемнерни кылып турар «Тывасүт» күрүненин унитарлыг бүдүрүлгезин ажил-ижи хүнден хүнге шуудалдып алыкчыга продукциянын чыгыш амданын, шынарын хевээр арттыр чедирер дээш бүгү аргаларны ажаллап турар. Ак чеминин бүдүрүлгө «Тывасүт» КУБ-тун бүгү ажилчыларынын сагыштап бодаанын чаагаар бүдөр дээрзинге кандыг чизиниг турбас. Республиканың оон найысылалы Кызыл хоорай социал-экономиктиг сайзыралы кол черни ээлеп турар «ак чем» өргээнин ажил-ижи ам-даа бо чадаже үнер болзун!

Чаяна ЧЫ

Аалдың КУУЛАРЫН ТЫР

Артыш Оюн биле Начын Монгуш — сметана кудар дериг-херексел чанында.

Төөгүнүң чедир ажиттынмаан арыннары

САТ ЧҮРМЕТ-ДАЖЫ ДЕП КЫМЫЛ?

Тыва Арат Республиканың удурткучуларының бирээзи чораан Сат Чүрмет-Дажының амыралы болгаш политиктиг ажил-херээ — Россия биле Тываның аразында харылзааларның херекчилеринин бирээзи.

Сат Саны-Шири оглу Чүрмет-Дажы 1894 чылдың ноябрь 19-та кожуунун Хайыракан суму-шылдалдыг көшкүн өг-бүлөгө тууган. Адазы Саны-Шири — дужаалдыг дүжүмет. Ооң амыралы Саттың төрели Ман-Дажы Чадананың Адаккы ху-дударына идеккейлиг ки-жи.

Сат Чүрмет-Дажы кара чажын-сарыг шажынны сонуургап, он хардан он сес харга чедир чоранан Адаккы хүрээзинге кыс сургуулунга өөрөнгө. Ооң азы бир чыл иштинде Моолдун өөлөт хүрээзинге өөрөнгөш, чоранар ужурга таварышкан.

Тывага эрги шаг эстип, чаа шаг туруп турда, ол Чөөн-Хемчик хүрүнүн эрге-чагырга ажилына ийкейлиг кижип эгелзэн. 1923-да Тываның хувискаалчы на-мыс кежигүнүнге кирген. 1925-дан 1929 чылга чедир иштиги камгалал эргелели-даргазынга ажилдаан. Шак эргелел чүнү кылып турганын азында барымдаалар илере-турар: «1926-1931 чылдарда кижип шаажылалга таварышкан. 1921-ин бооллап каан».

Шак чазакты даргаллап турган бадыргыны, К.Дондукту бадырлап, ат салган кижилериниң азында ооң ады кирген. 1932-жылда чамдык авторларның «Көңүс актыг ажилдакчы» төөгүнүн шынынга дүүш-

лер чок болган. Совет чөвүлекчи-лер ноян, лама уктуг дүжүметтерге бүзүрөс, оларны олу-солуй деп-шидип, дүжүрүп-даа турган. 1928 чылда нам төп комитетинин онза-гай хуралын чыгаш, Сат Чүрмет-Дажыны Төп комитеттин секретарына томуйлааны үениң нарыннын херечилеп турар.

Тываның удуртулгазында эрги дүжүметтерни солур дээш, 1925 чылда Москваның Чөөн чүк улус-тарының коммунистиг университе-динче он тыва оолду өөредип чо-руткан. Дөрт чыл эрткенде, олар-дан чүгле ийи кижип: Кол Тока биле Оюн Шагдыр-Сүрүн доозуп келген. Тыва намыс сески Улуг хуралын уштал-баштап эрттир-ген, коминтернин төлээзи, ком-мунистиг университеттин ректору И.Роштер бодунун сургуулу Кол Токаны Төп комитеттин секретарына олуртуп каан. Москваның төлээлери Сат Чүрмет-Дажыны Тыва чазактын даргазынга деп-шитпес аргажок болган. Лама чораан Сат Чүрмет-Дажы чаа дүжү-меттерге бодаарга, удуртур арга-дуржулгалыг, чөөн чүк филосо-фиязы буддизмни, астрологияны, таңгыт медицинаны өөренип алган хөй талалыг ханы билиглиг кижип турган. Ынчангаш ол чүгле дүжү-меттер аразынга эвес, а Тываның бүгү көшкүн чонунга билдингир, хүндүткелдиг болгаш ат-алдарлыг турган.

Намыс кол дүжүмеди апаргаш, Салчак Тока коммунистиг универ-ситетке өөредип турганын езугаар көшкүн ниитилелди күш-биле чаар-тып эгелзэн. Херек кырында ол дээрже бай-шылдалдыг кижилерин (феодалдарның) болгаш тараачын-нарын хөрөңгизин хавыраары, кол-хозтарже кири сывыраары, үндезин

лерин номчуп ора, бир-ле дугаа-рында Сталинниң күрүнө машина-зының дээштиин магадап каар сен» — деп автор бижээн. Тыва удуртул-га 1932 чылдың эгезинде ССРЭ-ниң аар улутпурунун комиссариатының (Г.К.Орджоникидзе) мурнунга Ак-Довурактын даг-дүгүнүн курлавы-рын шинчилээр талазы-биле эр-тем-тодарадылга экспедициязын Тываже чорударын дилзэн.

ССРЭ-ниң даг-дүгү катты-жыышкыны 1933 чылдың январь-дан эгелзеш майга чедир геоло-гия-шинчилел ажилдарын доос-кан. Ак-Довурактын Чүрмет-Дажы аттыг даг-дүгүнүн тывыжы ды-ка көвей улутпур курлавыр-лыг, ылангыя сиирленчек шы-нарлыг сорттарлыг-дыр деп илет-кел Г.К.Орджоникидзениң адынга кирген. 1933 чылдың август эге-зинде тудугжулар чедип келгеш,

ге, даргам сонуургай-дыр: «Олчаң кым болду?» Оол болду деп ха-рыылады. «Саян дагларында кады чорувуста бистиң машинавыска божаан херээжен кижиниң олчазы кыс болганын сактып чор сен бе?» — деп даргам өөрүшкүлүг сагынган чүве. Чүрмет-Дажы сагыш чооваа-чал, биче сеткилдиг, ижин-кара чок болгаш угаанныг кижип.

1933 чылдың төңчүзүнде Тыва намыс онзагай пленумунга Тока бодунун частыргыларын ажыы-биле миннир ужурга таварышкан. Онза пленумун шийттирин езугаар Тыва намыс «революсчу чазактын бирги дузалакчызы» болу берген. Тока ТАРН ТК-ның президиумунун даргазы бооп арткан-даа болза, херек кырында ол ийиги чергениң даргазы апарган. Чуруктар амыды-ралдың шынын көргүзөр. Оларны таптыг топтап көөр болза, хөй-ле

Тываның төөгүзүнде бир-ле дугаар 1936 чылдың июль 7-де эң-не шылга-раңгай дээн 16 кижини, оларның ара-зында Сат Чүрмет-Дажыны Респуб-лика Ордени-биле шаңнааны ооң чон мурнунга ачы-хавыяазының төлөп-тиг үнелели боор-дур.

фабриканы, олче баар оруктарны болгаш өске-даа эргежок чугула чүүлдерни кылып эгелзэн. Тудуг кидин түлүк хайныгып турда эконо-миктиг ажык чок (колдуунда үндүр сөөртүр орук чок ужуң) хараазында тудугну ара соксадыр деп айтышкын Москвадан келген. Фабриканың тудуунун бүгү-ле ажилдарының колдуу азы чартык кезип бүткен турда, ооң-биле хол-башкан янзы-бүрү черлерни кылы-рын ара каган. (Моллеров Н.М. 2010).

Чазак даргазы С.Чүрмет-Да-жының дилзэ езугаар Тыва акшаны ССРЭ-ге парлап берген. Ооң чуруун Тываның почта марказындан көрүп болур.

Тываның төөгүзүнде бир дугаар 1936 чылдың июль 7-де эң-не шыл-га-раңгай дээн 16 кижини, оларның аразында Сат Чүрмет-Дажыны, Республика Ордени-биле шаңнаа-ны ооң чон мурнунга ачы-хавыяа-зының төлөп-тиг үнелели боор-дур.

Ол хувискаалчы шагда Тыва дүжүмет, чүнү-даа кылганда, ССРЭ-ни өттүнер турган. Чижээ, 1936 чылдың октябрь 1-ден 10-га чедир ТАРН онгу Улуг хуралы болган. Ол дугайты «Шын» со-лунга мынчаар бижээн: «Прези-диум столунун артында революсчу шериглерниң хүндүлүг таңыны-лы турупкан. Эштер Тока, Чүрмет-Дажы, Хемчик-оол кирип кээрже, шупту делегаттар тургаш, элзэн үр диңмиттиг адыш часкап, лозуннар, кызыл туктар киискидип, революс-чу баштыңчыларынга байыр чедир-ген».

Саттың кижизиг бүдүжүнүн дугайында ооң чолаачызы чораан Ооржак Лама: «Чүрмет-Дажы хөлчөк эпиги-ээлдек, дузааргак кижип — деп, ол бижээн — Ба-рыын-Хемчик кожуунга сургак-чылап чорувуста бир иштиг хер-рээжен аалында бергедеп чыдар деп медээ келген. Ол мени ынаар четкеш, ону эмнелгеге эккээрин дааскан. Ынчан машина оруу деп чүве бар эвес, кээп дүшкен дыт-тарны кезе шаап, улуг даштар-ны чайлады иткелеп чорааш, пат боорда аалга четкеш, бергедеэн иени Шекпээр суурнун эмнелгезин-ге чедирдим. Ол дораан-на чик божаан. Оон дедир чедип кээрим-

Бай-Тайгадан медээлер

Идепкейлиг ойнакчылар

Тээлиниң спорт школазының бут бөмбүүнүн бөлгүмүнүн өөре-никчилери Хемчик база Кызыл-Даг ниити-билиг ортумак школа-ларының оолдары республика черге-лиг «Хөм бөмбүк» маргылдаазынга ийи дугаар черни чаалап алган. Тренер башкылар Буян Дайынчы-евич Бүлөреш, Каадыр Ховалыг-ович Бурундукай база Геннадий Хертекович Кашпик-оол оолдар-ның спортче чүткүлүн улам күштел-дирип, кожуун болгаш республи-ка чергелиг маргылдааларга аныяк спортчуларны доктаамал кириш-тирип турар. Команданың эң эки ойнакчыларына Кежик Хертек, Чонар-Даш Тойбу-Хаа, Аганак Хертек, Шоюн Омаар, Чингис Хертек болгаш өскелерни-даа ха-маарыштырып болур. Оолдар чайгы дыштанылганын маргылдаа-лардан өске, кожуунун лагерле-ринге солун эрттирген.

Ажыл-ижи шудургу

Тыва Республикада федерал-дыг казначейство эргелелиниң Бай-Тайга кожуунда №2 килди-зинде №39 салбырында камгалак-чы отряд ажылдап турар. Шупту дээди эртемниг 6 аныяк оолдар-ның ажыл-ижи шалыпкын, шудур-гу. Отрядтын удуртукчузу Дүмөн Хомушкучевич Хирлиг-оол ажыл-агыйны билдиги башкарып ту-рарын демдеглевес аргажок. Де-журный кезээнде Алексей Хү-лер-оолович Ламажык, Март-оол Сагаан-оолович Хертек, Кежик Дайынчыевич Бүлөреш, Аяс Сер-геевич Хертек база Арбай Виктор-ович Мөңгө-Назын олар ажылдап турар. Тээлиге 2008 чылда №39 салбырга отряд май 28-те тургус-тунган, ол-ла чылын октябрь 8-те №5 комендатура 6 кижип составтыг ажылын эгелзэн. Олар бир чылда ийи катап билиин бедидер курстар-га өөренип, шылгалданы дужаап турар. Отрядтын кежигүннери ажыл-агыйындан аңгыда, кожуунда хөй-ниити амыдыралына идепкей-лиг кижип, төлөп-тиг аныяк өг-бү-лелерниң санынче кирген. Аныяк камгалакчыларга оларның ажыл-агыйының тургустунганындан бээр 5 чыл болган юбилейи-биле че-диншиктерни күздөдүс.

Суурувус аян кирер

Бай-Тайга кожуунга кандыг-даа байырлалдарның кол хемче-лери Тээли суурга болуп эртери чаңылчаан. Кайгамчык, чараш бойдус чурумалдыг, арыг агаарлыг суурувусту каас-шиник дерип, аңаа көскү чаартылгаларны кылып чо-рудары — кижип бүрүзүнүн хүлээл-гези. Ынчангаш «Тыва — арыг-силегиниң болгаш корум-чурум-нун девискээри» деп губернатор төлөвилелин езугаар суурда ажыл кидин түлүк чоруп турар. Кудум-чулар, агиткварталдар, организа-циялар аразында бо талазы-биле конкурс чарлаттырган. Бажыңнар, албан организация, кудумчулар, тураскаалдар чанынга янзы-бүрү чечектерни, кат-чимистерни, ыяш-тарны тарыырын чазын-на сагын-дырган. «Бай-Тайга» парыгы, эрги, чаа стадионнарның септелгелери уламчылап турар. Чурттакчы-лыг черлерниң омур-хевирин бак-сырадып турар, чедир туттунмаан болгаш үрелген тудугларны дол-гандыр херимнеп, чаартып, богун аштап эгелзэн.

Шеңне КУУЖААН.

Монгуш БАЙЫР-ООЛ, эртемден.

(Уланчылыг).

Москваның төлээлери Сат Чүрмет-Дажыны Тыва чазактын даргазынга депшитпес аргажок болган. Лама чораан Сат Чүрмет-Дажы чаа дүжү-меттерге бодаарга, удуртур арга-дуржулгалыг, чөөн чүк философиязы буддизмни, астрологияны, таңгыт медицинаны өөренип алган хөй талалыг ханы билиглиг кижип турган.

живте Чүрмет-Дажының ду-а мындыг сөстөр бар: «Ол 1932 чылдарда камгалал че-даргазы тургаш, чепсектиг диди дүн-хүн чок удуртуп, революсчу бөлүктөрнү базар бүгү-ле күжүн үндүргөн. революсчуларның хөдөлип черлеринге боду чедип, оларга удур демисел-аыт кирип, үптөкчилерни өй кезин тудуп алган». Ол ылы-биле бижээн бо сөстөр да Хемчикке, 1932 чылда лге чепсектиг үймээннер-гаратканының дугайында ар. Ол үеде кайы-даа та-нген политиктиг күчүлелди алалап, чүгле кым-бир ки-ды-биле холбап, олче чууй лбазын онзаалап демдег-н кол чылдагааны көшкүн Москваның айыткалы-биле ниитилелди күш-биле сы-ле холбаалыг. Көшкүн чон рланып үнгөн. Эрге-чагыр-мээни базар ужурга та-Тус черниң чагыргазының азы чок.

Ол чылдың төңчүзүнде ың үстүкү чагыргазы-дээн эрги дүжүметтерин сорулгалыг арыглаашкын ыра-даа, хораан чаа кижип

культура, шажын-чүдүлге болгаш аажы-чаң-биле месилдежилге-дир. Бо бүгүнү «эргиниң артышкын-нары» деп санай берген. Ооң-би-ле чергелештир Тока тываларның чаа бижиин непередиринге, эр-тем-билигин, эртемниг медицинаны Тывага сайырадыр дээш хөдөлип турган. Токаның өнчүже болгаш бурун культураже холгаарлаашкы-ны көшкүн чоннун хөөнүңе дээп, Чүрмет-Дажыны бодувус киживис дээш улам хүндүлөй берген.

Чазактын баштыгы латин үжүктүг тыва бижикти өөрени-риниң база непередириниң кол эвилелчизи апарган. Ол Тываның төөгүзүнде бир дугаар даштыкы парлалгага тыва бижик дугайында чугаалап берген. Сат тыва бижик-ти непередир талазы-биле Оюн Данчай баштаан күрүнө комиссия-зын база культура сайыды Кол Тока удурткан эртем комитетин тургускан.

Чүрмет-Дажы Тываның эренгей сайыды дээди чагыргага ажылдап тургаш, бодунун ат-алдарын кедер-гей көдүрткенин Тываның төөгү-зүнүн шинчилекчизи Н.Моллеров бир дугаар бижээн: «Ооң ады-биле Кара-Даштын даг-дүгүлөрүниң өзүп орган суурун Чүрмет-Дажы деп адаан. Ол шагың документи-

САЛГАЛДАРНЫҢ ЧАҢГЫС ДЕМИ

Делегей чергелиг төлевилелден репортаж

Август 15-16 хүннери. ТР-нің Национал театрга болгаш Национал парктың «Хүреш» стадионунга делегей чергелиг «Хамаг монгол» деп төлевилелдин Ожук байырларын эрттирер улуг харысалга бо чылын Тыва Республикага онаашкан.

Бо төлевилелге киржириниң белеткел ажылдарын организастаарына «аадының бажы эрте хоя берген» ынак артизиви — Тываның Улустун хөмейжизи, Россияның алдарлыг артизи Коңгар-оол Ондар чыл бурунгаар-ла улуг үлүг-хууун кирип, харылзааны төлевилелдин удуртукчуу болгаш тургузукчуу, Моолдун алдарлыг артизи, күрүнениң алдын үнү Жав-хлан Самандын-биле тудуп эгелээринге ТР-нің Чазаа болгаш ТР-нің Культура яамызы канчаар-даа аажок улуг деткимчени көргүскен.

Ж.Самандынга ук төлевилелди тургузуп боттандырар дугайында бодал 2011 чылда-ла тыылган. Ооң кол-ла сорулгазы — төрөл чоннарны каттыштырып, улам күш кирип, культурлуг аргадуржуганы солчуру. Янзы-бүрү чылдагандардан ону дораан боттандырары болдунмаан. Ынчалза-даа 2013 чылдың мартта Бүгү-Моолдун чыбыннга, Улан-Бааторга, «Хамаг монгол» төлевилелди тургузуп бараалгаткан, а июньда Бурят Республикага «Ехордунун байырлары» кылдыр эрттирген. Август 16-да Тывага Республика хүнүнге тураскаадып, Ожук байырларын эрттирер турары бо. Күзүн мындыг байырлар Калмыкияга эртер. А ооң соонда Моолга доостур.

Эрткен кыжын Бүгү-Моол чыыш эртериниң бетинде «Хамаг монгол» деп төлевилелге киржир беш артистерни кино-чурукка ырттырган. Ыраажы бүрүзү ында бодунун төрөөн дылында ырлап турар. Төлевилелди суртаалдаары-биле ону Интернеттин калбак четкизинге сала кааптарга, дыка хөй кижилер ону сонургаан, үнү каткан болгаш деткээр.

Мындыг чарлал көстүп келген ояар тыва кижии бүрүзү ону четтикпейн манал турган дизе, хөөредиг болбас. Шаг-төөгүден кожа-хелбээ чурттап, езу-чаңчыл, шажын-чүдүлгө талазы-биле дөмейлешкек, төрөлдешкек чүдүлдери хөй чоннарның төлээлери катчып алгаш, ада-өгбелериниң салгалдарына чүсчүс чылдар өттүр дамчыдып аргаттырган ыры-шоор, аялгазын, шүлүк чогаалын хүндүткел-биле сактып, хөйге бараалгадыры — буянын үлө-дир. Тывадан кым-на киржир ирги? Бо айтырыг база-ла кижилерни дүвүредип турганы чугаажок. А кажан ук төлевилелге Тыва Республиканың алдарлыг артизи Сайдаш Монгуш киржир деп дыңналы бээрге, шилилге чөптүгдүр дээрзинге чигзиниг артпаан. Сайдаш Монгуш Тывага болгаш Бурятияга эртип турган эстрада ырларының болгаш аас чогаал конкурстарының каш дакпыр тилекчизиле болгай, ооң арга-дуржулгазы, талантызы-даа четчир деп чоргаарал сеткилдерге оттуп турган. Ам-на үрде манааныыс фестивалды көөр аас-кежиктиг хүн кел-

гени бо-дур.

Чингис-Хаанның ажи-төлү чыгып келди, Черни, дээрни ыры-биле алгай берди! Сүбедейниң салгалдары катчып келгеш, Сүзүк-ожук байырыңче чалай берди!

В.Көк-оол аттыг Национал театрга «Хамаг монгол» — Ожук байырларын күрүнениң «Саян» ансамбли болгаш Тываның Национал оркестри ажитты. Ооң соонда беш чурттуң ыраажыларын сценаже чалаан. Динмиттиг адыш каскаашкыннары уламчылап турда, Тывадан Сайдаш Монгуш, Моолдан Ж.Самандын, Калмыкиядан Шаран Бадм-Хаалг, Бурятиядан Чингиз

Раднаев база Иштики Моолдан Алтануула Балдан олар үнүп келди.

Төлевилелдин удуртукчуу Ж.Самандын хүндүткелдин мөгейиниң соонда, байыр чедирип сөс алгаш, шаг-шаанда моолдар эжелекчилер бооп бо черге кээп чораан болза, ам Чингис-Хаанның салгалдары Тыва черде тайбыңның ыры-шоору-биле аалдап келгенин чоргаарал-биле демдегледди. Ооң соонда ТР-нің Баштыңы — Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолду сценаже чалап алгаш, көшкүн чоннарның чаңчылы-биле ак чемниң дээжизи-биле хүндүледи. Төлевилелдин өске киржикчилери база-ла хүндүткел езулалын кылды.

Чыылган көрүкчүлөргө болгаш улуг төлевилелдин киржикчилери артистерге — уран чүүлдүн тергиннеринге ТР-нің Баштыңы — Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол байыр чедирип сөс алырының бетинде ак хадактары артистерге болгаш аалчыларга сунуп сөңнеди.

— Тыва шаг-төөгүден бээр хөй-хөй чоннарның, хөй-ле кайгамчык бедик сайзыралдың кавайы болуп келген. Скифтер маңаа чурттап чораан. Бөгүн Азия төвү бистиң чуртувусту ыдыкшыдып чораан ада-өгбелеривисти алдаржыдар дээш чыгып келгенивис бо. Чингис-Хаан — «муң чылдың кижизи» деп атка төлөптиг болганын бүгү делегей билер. А ооң чанынга бистиң чаңгыс чер-чурттууус Сүбедей-Маадыр тулчуп чораанын билер бис. Бөгүн ол үеңиң тыныжын сеткил-сагыжыкыстан миннип көрээлиңер — деп, ол чоргаарал-биле чугаалааш, артистерге улуг тиелелгелерни, ак орукту күзеди.

Чылыг күзээшкиннерге чалгынналган ыраажылар кыңгырт кылдыр бадырыпкан. Салым-чаяаныг артистерниң деми көрүкчүлөргө шилчип, кады ырлажырыңче

ала-чайгаар албадапкан. Аалчыларывыска болгаш ынак ыраажыларывыс Сайдаш Монгушка, Станислав Ирильге, Луиза Мортай-оолга чоргааралывыс улам кыптыкты.

Ожук байырларынның эң кол кезээ — Ыдык отту чалаарының езулалын, ол-ла концертти кезээ «Хүреш» стадионга көөрү-биле чыгып келген чон ооң эгелээрин четтикпейн манал ор бис. Стадионну улуг, каас сцена улам хевир кирип тур. Ада-өгбелерниң айттарының баглаажы — чылдар өттүр көшкүн чоннуң амыдыралының мөңгө бадыткалы. Хөгжүм үнү чаңгылган соонда янзы-бүрү айыраң-каас чечектер дег чалыы оолдар, кыстар шөлдү долдур маңнажып кээп, танцы-самы-биле аян тутту. Дүңгүрлерниң дүккүлзэн шимзэн-даажы чаңгыланып үндү. Чырыкты, чылыгы, амыдыралды сөңнеп турар Ыдык отка мөгейи, аткан даңны, үнген хүннү уткуп турганының өөрүшкүзү кайы-даа шагда дөмей, хөглүг, чараш турганына канчап бүзүрөвес боор. Үрө-салгал төнөр эвес, оларның өөрүшкүзү езу-чаңчылдарывыс ачызында мөңгө дамчып артар.

Хенертен айттар даажы дыңналган соонда, бодунун күрүнениң тугун бедик кискиткен Азий диптин сүрлүг, чоргаар айттыг эрлери стадионче халдып кирип келдилер. Ол дээрге төлевилелдин беш киржикчи ыраажылары — беш күрүнениң төлээлери-дир.

Оларның кижии бүрүзү төрөөн дылына аян ырын ыңдыналдыр күүсетти. А ооң соонда ийи-ийи кылдыр катчып алгаш, ырлаштылар. Адак соонда «Хамаг монгол» деп ырыны шупту деңге бадырыпты. Оларны көөргө, алышкылар дег, шупту дөмей, чараш, чоргаар.

Байырлардың өзөк кезээ — Ыдык Ожукту шөлдүн хүндүлүг дөрүнчө чалаары. Ыдык Ожукту Тыва Республиканың Чаан мөгези Эрес Кара-Сал биле Тыва Республиканың Арзылаң мөгези Сайын-Белек Түлүш кирип келдилер. Дөрде салган Ожукка Ыдык отту беш күрүнениң төлээлери — ыраажылар кыпсытылар. Өөрүшкүнүн алгы-кышкызы, шимзэн-даажы, хөгжүмнүн чоргааранчыг аялгазы стадиондан найысылал Кызылдың ужу-кыдырыңче чаңгыланып үндү. Ожук байырларынның Ыдык одун долгандыр аныяктарның оюн-тоглаазы динмиттелип артып кагды.

Демниңде — күштүг. Азия төвүнүн төлдери болганыыс улуг аас-кежик-тир деп чоргаарал сагыш-сеткилди доюлдуруп келир-дир. Аңаа чаңгыс-ла чаржынчыг кылдыр шаптыктап турар чүүл — дүннүн карак дешпе караңгызы. Национал парыгывыста багайтыр безин хып турар чаңгыс-даа сайгылган чок. Бир эвес организмдер оюн-көргүзүгүнү 9 шак четкенде эвес, а чарлаттынганы-биле 8 шакта эгелзэн турган болза! Стадион долдур танцы-самнап турар аныяктарның арын-шырайлары безин караңгылай бергенде орта көзүлбеди ыш-кажыл. Чүге ынчаар озалдап эгелзэнн көрүкчүлөргө безин тайылбырлавадылар. Бо эттинмес «аарывыстан» кажан адырлыр ирги бис?!

Светлана БАЛЧЫР.

Дыргактарны хемирбе

Чүгле чөмненириниң мурнунда эвес, холдарны хүнде каш катап чуп чоруурун инфекционист болгаш эпидемиолог эмчилер сүмелеп турарлар.

Ижин-шөйүндү аарыглары колдуунда чайгы изиг үеде тыптыр деп чүве билдингир болгай. Чайын кижилер серемчиледиг чоруун чидириптер, изиг хүнде мороженое чирииниң мурнунда холун чугбас, кудумчуда садыгжыдан шынары билдинмес аыш-чем аймаан садып чиптер, крандан азы хемден узуп алган сугну хайындырбайн, бо-ла ижиңтер бис. Чаа өстүрген ногаа аймаан эки чугбайн, эт, балык, сүт аймаандан кылган, дүрген үрелир аыш-чемниң шынарыңче кичээңгей салбайн, чиптер бис. Ижин савының камгалал шынарын кош-кадыптар сугну чайын хөйү-биле ижер бис. Ижин аарыгларын тарадыр сээктер чайын эңдерли бээр. Бир сээкке 10 миллион хире бактериялар чыпшына берген чоруурун эртемденер илереткен. Оларның аразындан ижин-шөйүндү аарыглары тывылдырар та чеже бактерия бар чүве. Ынчангаш чай — халдавырлыг аарыгларның республика эмнелгезиниң болгаш дүрген эмчи дузазы чедирер станцияның ажилдакчыларына дыка берге үе: дизентерия, сальмонеллез дээш, өске-даа ижин-шөйүндү аарыгларындан аараан кижилерниң саны аажок көвүдей бээр. Бо чылдың июнь-август айларында ижин-шөйүндүнүң аар хевирлиг аарыгла-

биле ижин-шөйүндү кончуг айылдыг. Слинде хан-дамырның, бүүректерниң ажилда сыраар, угаан албараариниң дүрген хемчегле болза, ижин-шөйүндү аар таварылгазында бич болгаш улуг кижилер а дан чарлып болур.

Ижин-шөйүндүнүң ырылыг аарыгларында ланырда, дараазында дүрүмнерни сагыыр хөй хайындырган суг бол ижер, изиг сугга эки ногаа болгаш кат-чим чиир, аыш-чем аймаанга сээкти чыылдырбас, берген чөмни чивес, риниң мурнунда холда салааларның дыргактар мирбес.

Хөөн булгандырар, кустурар, куду олуртур, жунда аарышкылыг адыш каш ижин-шөйүндүнү ырылыг аарыгларның дө билдине бээрге, дүрген зазын дораан кыйгыртар. Аарыгны, ону канчаар чүгле эмчи тодарадып шы

Ижин-шөйүндүнүң халда аарыгларының баштайгы билдине бээрге, чамдык боттары эм ижер. Боду дыка айылдыг! Өй-шаа эмневезэн уржуунда ижин-шөйүндүнүң аарыглары хоочурай бериле. Ижин-шөйүндүнүң халда аарыгларының де

Бичии уруг ижин-шөйүндүнүң халда аарыгындан аарыг берген болза, ада-иези эмчи дузазын кыйгырткаш, боттары зында хемчеглерни дүрген болгаш шын кончуг чугула. Эң-не баштай уругнуң эизиң наждадыр (уруунуң хевин ужулга мага-бодун сериин суг сиңирген аржы чодар, эт изии наждадыр эмни хар-пазы ой-чижээ-биле бээр), ижин-шөйүндүнүң аарыг эитеросорбент деп эмни ижиртир. «См-«Энтеродез», «Полифепан», «Филтрум» теросгель» деп эмнерни уругга берип болур.

рындан аараан 677 аарыг кижини халдавырлыг аарыглар эмнелгезинге чытырып эмнээр, оларның чартыындан хөй кезии — уруглар.

Уруу ижин-шөйүндүнүң аарыгындан аарыг бергенин дараазында демдектерден кичээңгейлиг ие дораан эскерип каап болура: уруунуң шаа чок, ыглаар, бо-ла куду олуртур, ишти хөртөйип кээр, ээди изиңир, бичии уруг суксаар, үргүлчү суг ижиксээр, аксының ишти болгаш дылы кургай бээр, эвээш сидиктээр апаар. Бир эвес уруу бичии ынай болза, ооң чөргөз хынаар, чөргөз шоолуг өл эвес болза, бичии уругнуң мага-бодунда суг эвээжээниң демдээ-дир.

Бичии уруг ижин-шөйүндүнүң халдавырлыг аарыгындан аарыг берген болза, ада-иези дүрген эмчи дузазын кыйгырткаш, боттары дараазында хемчеглерни дүрген болгаш шын алыры кончуг чугула. Эң-не баштай уругнуң ээдин изиң наждадыр (уруунуң хевин ужулга, ооң мага-бодун сериин суг сиңирген аржыыл-биле чодар, эт изии наждадыр эмни хар-назынының өй-чижээ-биле бээр), ижин-шөйүндүнүң аарыглар эитеросорбент деп эмни ижиртир. «Смекта», «Энтеродез», «Полифепан», «Филтрум», «Энтеросгель» деп эмнерни уругга берип болур.

Хөй катап куду олуртур, кустурар болгаш, кижиниң мага-бодунда суг дүрген эвээжээри-

ижин-шөйүндүнүң өске аарыгы берген болза, ада-иези бир эвес аарыг чүгээртөөсү чогуур мергежилдин эмчи шинчидери чугула.

Ижин-шөйүндүнүң халда аарыгындан аараан ажаап-тежээр турар кыжы-өг-бүлениң кежигүннери а боттарына чыпшырып алба кончуг оваарымчалыг боор — аарыг кижини аңгы аяк ашкарар-чөмгерер, аарыгны эт-херекселин кадык аажыгласас, өг-бүлениң аяк изиг сугга хайындырып аалаар бүдүмелдер-биле чуп к

Ижин-шөйүндүнүң халда аарыгларындан камгалда:

— чөмнени мурнунда холдарны албан чуп алыңар;

— чайгы үеде дүрген аыш-чем аймаан, аргалыг-чивес болзуңарза эки;

— чиг этти, балыкты соога белең чөмдөн аңгы шыгыр;

— ногаа болгаш кат аймаан эки чуп, ажыг эвес дузаан сугга 5-7 минута дүрген тургузунар;

— хайындырган суг бич ижиңер;

— чайгы үеде чиир чөмни шынарыңа кончуг кичээр болуңар.

Чечек

халдавырлыг аарыглар

Тыва Республиканың Чазааның АЙТЫШКЫНЫ

Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганының 20 чылын Тыва Республикага байырлаарының хемчеглер планын бадылаарының дугайында

2013 чылдың август 9 № 274-р Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганының 20 чылын байырлаарында Россия Федерациязының Президентизинин 2013 чылдың февраль 14-те № 58-р айтышкынын боттандырар сорулга-биле:

Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганының 20 чылын Тыва Республикага байырлаар хемчеглер планын бадылаар.

Тыва Республиканың хоорай округтары болгаш муниципалдыг районнар чагыргаларына Россия Федерациязының Конституция хунун байырлаарына тураскааткан хемчеглер планын боттандырар сорулга-биле, бадылаарын сүмелээр.

Бо айтышкынын күүселдезинге хыналданы Тыва Республиканың Чазааның оралакчызы А.М. Монгалга дагыр.

Бо айтышкынын «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы
М. КОЗЛОВ.

Тыва Республиканың Чазааның
2013 чылдың август 9-та № 274-р
айтышкыны-биле бадылаан

Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганының 20 чылын Тыва Республикага байырлаарының хемчеглер ПЛАНЫ

Хемчегин ады	Эрттирер чери	Эрттирер хуну	Күүселде дээш харысалга
Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганының 20 чылын байырлаарының хемчеглер планын боттандырар сорулга-биле	«Тываның күрүнэ университетиде» ФКБӨА ДПӨ	Сентябрь – декабрь (адырлар аайы-биле болгаш ведомстволарның планы-биле)	Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы, ТР-ниң Культура яамызы, «Тываның күрүнэ университетиде» ФКБӨА ДПӨ (дугуржулга-биле), «Россияның юристер ассоциациязы» российжи хөй-ниити организациязының Тыва Республикада регион салбыры, «ТР-ниң Алдан-Маадыр аттыг национал музейи» КБА
Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганының 20 чылын байырлаарының хемчеглер планын боттандырар сорулга-биле	Чагырлар-биле	Август – декабрь	ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы, ТР-ниң Культура яамызы, «Тываның күрүнэ университетиде» ФКБӨА ДПӨ, «ТР-ниң Алдан-Маадыр аттыг национал музейи» КБА, «Тыва Республиканың Күрүнэ архивы» КБА
Тыва Республиканың телеканалдарына «Конституция хунун бергенни?» деп телероликтерни бөлөт-бүлүр	Массалыг информация чеп-сектери	Август – декабрь (медиа-план-биле)	Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы, Тыва Республиканың Аныяктар болгаш спорт яамызы
Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганының 20 чылын байырлаарының хемчеглер планын боттандырар сорулга-биле	Республика чергелиг хемчеглер үезинде	Август – декабрь (акцияларның график планы эзугаар)	Тыва Республиканың Аныяктар болгаш спорт яамызы, ТР-ниң Культура яамызы, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгалары (дугуржулга-биле)
Тыва Республиканың Конституция судунун командазы-биле эртем-билиг дээш харысалга	Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууну	III квартал	Тыва Республиканың Конституция суду (дугуржулга-биле), Мөңгүн-Тайга кожуунунун чагыргазы (дугуржулга-биле)
Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганының 20 чылын байырлаарының хемчеглер планын боттандырар сорулга-биле	Тыва Республиканың нийти өөредилге албан черлери	III-IV квартал	ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы, «Россияның юристер ассоциациязы» российжи хөй-ниити организациязының Тыва Республикада регион салбыры (дугуржулга-биле)
Айтышкынын конституция хөй-ниити чидиг айтырыгларын боттандырар сорулга-биле	«Тываның күрүнэ университиде» ФКБӨА ДПӨ	III-IV квартал	«Тываның күрүнэ университиде» ФКБӨА ДПӨ, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы
Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганының 20 чылын байырлаарының хемчеглер планын боттандырар сорулга-биле	«Тываның күрүнэ университиде» ФКБӨА ДПӨ	III-IV квартал	«Тываның күрүнэ университиде» ФКБӨА ДПӨ, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы
Тыва Республиканың Конституция судунун конкурс тиилдерин шаннаары	Республиканың организастыг комитеди-биле дугуржулга эзу-гаар	IV квартал	Тыва Республиканың Конституция суду (дугуржулга-биле), ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы
Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганының 20 чылын байырлаарының хемчеглер планын боттандырар сорулга-биле	Республиканың организастыг комитеди-биле дугуржулга эзу-гаар	IV квартал	Тыва Республиканың Конституция суду (дугуржулга-биле), Тыва Республиканың Прокуратуразы (дугуржулга-биле), Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республикада эргелели (дугуржулга-биле), «Тываның күрүнэ университиде» ФКБӨА ДПӨ
Россия Федерациязының паспорттары	Тыва Республиканың Конституция суду	IV квартал	Россияның Тыва Республикада ФМАК, Тыва Республиканың Конституция суду (дугуржулга-биле)
Тыва Республиканың Конституция судунун судьялары кижилгези-биле эге болгаш дээш харысалга	Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринге	сентябрь-декабрь	ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы, Тыва Республиканың Аныяктар болгаш спорт яамызы, Тыва Республиканың Конституция суду (дугуржулга-биле), Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгалары (дугуржулга-биле)

13. «Россия Федерациязында конституция тургузуунун хөгжүлдери: түннелдери болгаш сорулгалары» деп темага эртем конференциязы	«Тываның күрүнэ университиде» ФКБӨА ДПӨ	Октябрь	«Тываның күрүнэ университиде» ФКБӨА ДПӨ (дугуржулга-биле), Тыва Республиканың Конституция суду (дугуржулга-биле), Тыва Республиканың Прокуратуразы (дугуржулга-биле), Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республикада эргелели (дугуржулга-биле), «Россияның юристер ассоциациязы» российжи хөй-ниити организациязының Тыва Республикада регион салбыры
14. Россия Федерациязының Конституция хунунда хамаатыларны хүлээп алырының бүгү российжи хуну	Тыва Республиканың Чазаа	Декабрь 12	Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органдарының девишээр органдары (дугуржулга-биле), Тыва Республиканың күрүнэ эрге-чагырганың органдары, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгалары (дугуржулга-биле)
15. «Тыва 24» биле «Тыва» КТРК телеканалдарга Тыва Республиканың Баштыгы Ш. Кара-оолдун интервьюзу	Тыва Республиканың Чазааның Баштыгы Ш. Кара-оолдун интервьюзу	Декабрь 12	Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы
16. Россия Федерациязының Конституциязын сөзүглелин бир дугаар сонгуур эргени алган болгаш сонгуур назылгаларга тыпсыр республика акциязы	Республика чергелиг хемчеглер үезинде	Сентябрь – октябрь	ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы, Тыва Республиканың Аныяктар болгаш спорт яамызы, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларында девишээр сонгулда комиссиялары (дугуржулга-биле)
17. Школарда, профессионал өөредилге албан черлеринде эрге-хоойлунун эге билгилер башкыларына республика семинары	«Тываның күрүнэ университиде» ФКБӨА ДПӨ (30)	Сентябрь – октябрь	ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы
18. Нийтиледиле болгаш эрге-хоойлу башкыларына Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының хундулал бижиктери-биле шаңнаары	ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы	Ноябрь	ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы
19. «Күрүнениң камгалалында өг-бүлө, ие-чаш, ада болгаш чаштар» деп темага «өтөгерик стол»	Кадык камгалалының хоочуннарының кижилгези-биле «Республиканың элчи колледжиз» КӨБА ОПӨ	Ноябрь	Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, «Республиканың элчи колледжиз» КӨБА ОПӨ (дугуржулга-биле), Тыва Республиканың Өг-бүлө болгаш уруглар херектеринин талазы-биле агентилел, Тыва Республикада Уруглар эргелеринин талазы-биле бүрүн эргелиг төлээ
20. «Кадыкшылды камгалаларына эрге»	«Тыва Республика» медицинаның информатизация-аналитика төвү	Ноябрь	Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы
21. Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганының 20 чылын байырлаарының хемчеглер планын боттандырар сорулга-биле	«Тываның күрүнэ университиде» ФКБӨА ДПӨ	Ноябрь – декабрь	«Тываның күрүнэ университиде» ФКБӨА ДПӨ (дугуржулга-биле), Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинин) депутаттары-биле Тываның күрүнэ университидинин студентилеринин учуражылгазы
22. Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганының 20 чылын байырлаарының хемчеглер планын боттандырар сорулга-биле	«Тываның күрүнэ университиде» ФКБӨА ДПӨ	Ноябрь 30 – декабрь 1	Тыва Республиканың Аныяктар болгаш спорт яамызы, «Тыва Республиканың стол теннизинин федерациязы» РХО (дугуржулга-биле)
23. Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганының 20 чылын байырлаарының хемчеглер планын боттандырар сорулга-биле	«Тыва Республиканың А.С. Пушкин аттыг Национал библиотеказы» КБА	Декабрь 9-тан 15	«Тыва Республиканың А.С. Пушкин аттыг Национал библиотеказы» КБА
– «Россия Федерациязының Конституция хуну» деп номнар делгелгези;			
– «Хамааты болур эрге» деп информация шагы;		Декабрь 10-да 12.00 шакта	
– «Аныяктар хойлуну билери...» деп темага лекция		Декабрь 11-де 09.00 шакта	
– «Россия Федерациязының Конституциязы. Силерин эргелеринер болгаш хүлээлгелер» деп эрге-хоойлу билгилеринин кичээли		Декабрь 12-де 15.00 шакта	
– «Нийтиледиле культурулг амыдыралында эргелеринин учуру-дузазы» деп эрге-хоойлу шагы		Декабрь 13-те 14.00 шакта	
24. Кызыл хоорайның эге класстарына «Хамааты болурунга өөр» деп эрге-хоойлу кичээли	Тыва Республиканың Кызыл хоорайда школарын чагыгы-биле	Декабрь 10-да 14.00 шакта	«К. Чукковский аттыг республиканың уруглар библиотеказы» КБА
25. «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарда Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганының 20 чылын байырлаарының хемчеглер планын боттандырар сорулга-биле	«Шын» биле «Тувинская правда» солуннарның редакциялары	Декабрь 10	Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы
26. Патриоттук кижизидилгениң «Россия күрүнениң алдарлыг оолдары» деп шагы, «Алдарлыг херектеринин төөгүзү» деп беседатайылбыр	«К. Чукковский аттыг республиканың уруглар библиотеказы» КБА	Декабрь 12-де 10.00 шакта	«К. Чукковский аттыг республиканың уруглар библиотеказы» КБА
27. «Россия, сенээ!» деп класс шагы	«К. Чукковский аттыг республиканың уруглар библиотеказы» КБА	Декабрь 12-де 15.00 шакта	«К. Чукковский аттыг республиканың уруглар библиотеказы» КБА
28. Россия Федерациязының Конституция хунунда тураскааткан байырлыг хурал	Республиканың организастыг комитеди-биле дугуржулга эзу-гаар	Декабрь 11	Тыва Республиканың Конституция суду (дугуржулга-биле), «Россияның юристер ассоциациязы» российжи хөй-ниити организациязының Тыва Республикада регион салбыры (дугуржулга-биле)

Хандынмаа Байкараевна ЮМБУУ

Тыва Республиканың социал-экономиказын хөгжүдеринге, чурттакчы чонунун амыдыралын экижидер дээш бүгү назынында сагыш салып, ниити херекке үлүү кириген төлөптүг күш-ажылдың хоочуну Хандынмаа Байкараевна Юмбуу аар аарыгга таварыш-каш, ажы-төлүндөн, төрөлдөрдөн кезээ мөңгөдө чарлып чоруткан. Кончуг улуг чидиринге таварышты-выс, качыгдал тур бис.

Х.Б.Юмбуу күш-ажылчы намдарын журналистикадан эгелзэн. «Тываның аныяктары» солунга, ном үндүрер черге ачылдап тургаш, мергежилдиг журналист болуп шыл-гарал үнгөн. Төлөптүг журналисти

Тываның Чазаанга ажилдаары-биле депшиткен. Аңаа чээрби ажыг чыл ажилдааш, күүсекчи эрге-чагырга органының ажилын эки билерин, негелделин, бурунгаар көрүштүүн көргүскөн. Төрзэн Тываның ажил-херзэнге бердинген Байкараевнаның күш-ажылын бедии-биле үнелээш, Ленинчи юбилей, «Күш-ажылга шылгарал», Күш-ажылдың хоочуну болгаш өске-даа медальдар-биле шаңнаан.

Тываның Хоочуннар болгаш херзэженнер эвилелдеринин эң-не идепкейлиг активчизи. Оларның ажил-чорудулгазынга хостуг үлери-нде доктаамал кирип келген. Хандынмаа Байкараевна Юмбуу — беш оолду, кысты өстүрүп кижизиткен, эртем-билигге чедирген төлөптүг ие, оларның хей санныг ажы-төлүнүн эң-не ынак кырган-авазы, бүзүрелдиг, быжыг чөлөнгичи чораан. Ол аарыг-аржыкка таварышпаан болза, эвээш эвес ажыктыг ажил-херекти кылыр бодалдыг, планныг чораан. Ооң ол бодаан бодалдары, күззэн күзелин ажы-төлү амыдыралга боттандыраарына авазына, кырган-авазына бөгүн даңгырагдал турарлар.

Кайгамчыктыг онзагай бүдүштүг аажы-чаңныг аваның, энеңин овуру-хевир бистерге үлгер-чижек болур, ол бистин сагыш-сеткиликке кажан-даа уттундурбас бооп артар.

Эш-өөрүндөн.

Журналистикага — 17 чыл, күрүнө албанынга 21 чыл ажилдаан, ниитизи-биле 39 чыл күш-ажыл стажтыг күш-ажылдың хоочуну, Хоочуннар чөвүлелинин республика Пленумунун болгаш хоорайның Хоочуннар чөвүлелинин кежигүнү

Хандынмаа Байкараевна
ЮМБУУ

76 харлыында чуртталгазындан чарылган. «Күш-ажылчы шылгарал дээш» медальдың эдилекчизи шыңчы болгаш шудургу солун чуртталганы чурттап эрткен. Аныяк-өскенге ол күш-ажылга ынакшылдың, буянын чоруктуң үлгери бооп чораан.

Хоочуннарның (пенсионерлернин) республика болгаш хоорай чөвүлелдери ооң өг-бүлезинге, шупту төрөлдөринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип, эгиттинмес чидирингн аар кажыдалын үлөжип тур.

Утпайн, сактып чоруур бис.

«Шын» солунун хоочун журналисти Таан-оол Попанашович Хертектин өөнүн ээзи, уруг-дарыының иези, тыва журналистиканың хоочуну

Хандынмаа Байкараевна
ЮМБУУНУН

чуртталгадан чарлып чорутканы-биле холбаштыр «Шын» солунун кол-лективи ханы кажыдалды илередип, чидирингн ажыг-шүжүүн үлөжип тур.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Кызыл хоорай Энергетиктер мкр, 13-те 4 каът тууйбу бажыц. Бажыц ажыглалга дужааттыгана.

«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.

Ол бажындан квартиралар садып алырының талазы-биле дараазында телефоннарже долгаар:
тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-547-30-60, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз—2-40-77, культура килдизи — 2-17-09, көдээ ажил-агый килдизи — 2-17-91, чагаа килдизи— 2-03-88, реклама килдизи — 8-923-383-87-88, очулга — 2-03-87, үлетпүр килдизи — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7081. Чагыр 97. Номери парламга дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

ӨРЕЛИГ МЕН, АВАЙ

Энерелдиг хүннүн адаа
Эргим черни басканымдан
Эки чолдуг, шылгалдалыг
Эвээш эвес үе эрткен.
Күш-ажылдың «дээгин» тыртып,
Күзөл-соруум чедип алган
Дөгүй берген назынымда
Төрүттүнген бодалдар бо.

«Төк» кээп дүжүп төрүттүнген
Көргүрээ хем, Көк-Байза-даа
Төрөл Моолдун чери болуп,
«Көжүп» ырап, чыла берген.
Аалдар-биле кожа хонуп,
Ажыг кыш, изиг чай-даа дивейн,
Ажыл-ижин кылчып чорааш,
Авам мени өстүрүп каан.

Ажы-төлүн азыраар дээш
Амыр-дыш чок ажаанзырап,
Аас-кежиин йөрзеп-сөңнөп,
Авам хөөкүй сургап чораан.
Өөрүм, эжим ортузунга
Өөрүшкүлүг, чагай чолдуг,
Өндүр чурттал чоруурум дээш
Өрелиг мен, эргим авай.

Санаа БАЯН.

Чарлалдар

Белен бизнести — дүрген чемениринин продукциязынга таарыштыр дерзэн, шимчеп чоруур турар черлиг ларекту (бүдүрүкчүзү - МАЗ-Кулава) садып тур мен.

Харылзажыр телефон: 8-913-351-07-77.

Магистральная-3 ниитилелинде улуг гаражты садып тур мен.

Харылзажыр телефон: 8-913-351-07-77.

ЧАЗАЛГА

«Шын» солунун 2013 чылдың август 6-да үндүрүлгезинде «Чаа-Хөлдүн шыдыраачылары» деп чуулга Тываның шыырак шыдыраачызы Мартымян Ховалыгович Меңниг-оол — башкы эртемниг, «РСФСР-ниң улус өөредилгезинин тергинин» аттын эдилекчизи, а ооң уруу Эмма Мартымяновна хөл шыдыраага бичиизинден хандыкшып келген шыырак херзэжен шыдыраачы деп номчуп билзе чогуур.

ТКУ ЧАЛАП ТУР

Тываның күрүнө университети дээди болгаш ортумаа эртемниг специалистерге бир-иини чыл өөренир телевирилгил налдыг эде белеткелди дараазында мергежилдерге ху чарлап тур:

1. Бухгалтер учеду, анализ болгаш аудит;
2. Хоорай тудуу болгаш ажил-агый;
3. Документ чорудулгазы болгаш документ хандырылга башкалары;
4. Документ чорудулгазы болгаш архив чорудулгазы;
5. Информациалыг технологиялар;
6. Күш-культура;
7. Бүдүрүлгени эргелеп-башкалары болгаш экономика;
8. Саң-хөө болгаш чээли;
9. Педагогика болгаш психология;
10. Психология;
11. Орус дыл болгаш литература;
12. Даштыкы дыл (англи дыл);
13. Социал ажил;
14. Социал педагогика;
15. Эге өөредилгениң педагогиказы болгаш методиказы;
16. Школа назыны четпзэннер өөредилгезинин педагогика методиказы;
17. Көдээ ажил-агый продукциязын бүдүрер болгаш бол технология;
18. Компьютерлиг графика болгаш веб-дизайн талазы-б лист (специалист в области компьютерной графики и веб-д
19. Профессионалдыг харылзааларның очулдурукчузу в сфере профессиональной коммуникации);

Өөредилге доосканнарга профессионалдыг эде белетки дугайында диплом тыпсыр. Кирип алырынга дараазында до херек: эртем чедип алган дугайында дипломнун боду болгаш паспорт болгаш ооң хоолгазы, фото-чурук 3х4, фамилиязын нерге ону бадтыкаан документинин хоолгазы. Документилер 20-ге чедир дараазында адреске хүлээр: Ленин кудумчуз бажың, мергежил бедидер болгаш эде белеткел факультеди харылзажыр телефон — (839422)2-21-72.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгин Республики Тыва» поступило заявление от гражданки Хер Каткак-ооловны о предоставлении в аренду земельного участка населенных пунктов для ведения личного подсобного хозяйства площадью 1344,00 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Тээли, ул. Хертек Шириин-оол, д.5.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» в течение дня опубликования данной информации принимает письменные заявления по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. №222.

Вр.и.о. главного специалиста отдела экономического земельно-имущественных отношений администрации

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгин Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Мыла Афанасьевича о предоставлении в аренду земельного участка населенных пунктов для ведения личного подсобного хозяйства площадью 1761,00 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Хемчик, ул. Советская, д.18.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» в течение дня опубликования данной информации принимает письменные заявления по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. №222.

Вр.и.о. главного специалиста отдела экономического земельно-имущественных отношений администрации

В администрацию муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Дамдына Валентиновича о предоставлении в аренду земельного участка сроком на 49 лет, из земель сельскохозяйственного назначения для использования в качестве личного подсобного хозяйства, расположенного по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, м. «Сарыг-Хөл» площадью 10352 кв.м., кадастровым номером 17:14:0501007:5.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» в течение дня опубликования данной информации принимает письменные заявления по данному заявлению.

И.о. начальника отдела по имущественным и земельным отношениям администрации Монгуш М.В.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуни-адарына хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзэн. Хер-дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодалдары реда-туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фак-дыңадылары дээш авторлар боттары харыылаар.